

MASSACOMMUNICATIE

Wetenschappelijk Kwartaaltijdschrift
voor Communicatie en Informatie

Jaargang 18

Nummer 2, 1990

CEES VAN WOERKUM

*Het besturen van
kennissystemen.*

JAN DE RIDDER

*Informatie zoeken in
politieke teksten.*

PIET BAKKER

*Regionale Dagblad-
monopolies in Nederland.*

VALERIE FRISSEN &
FRED WESTER

*Recente toepassingen van de
interpretatieve
onderzoeksbenadering in de
communicatiewetenschap.*

JOHN FAASSE &
MARION APPEL

*First Time Read Yesterday or
recency?*

MASSACOMMUNICATIE

uitgegeven door de
STICHTING ONDERZOEK MASSACOMMUNICATIE (SOM)

Onder redactie van

MR. G.A.I. SCHUIJT	<i>Universiteit van Amsterdam</i>
PROF. DR. W.F. VAN RAAIJ	<i>Erasmus Universiteit Rotterdam</i>
PROF. DR. J.G. STAPPERS	<i>Katholieke Universiteit Nijmegen</i>
DR. J. WIETEN	<i>Universiteit van Amsterdam</i>
PROF. DR. C.M.J. VAN WOERKUM	<i>Landbouw Universiteit Wageningen</i>

Raad van Advies

prof. dr. J.C. Arnbak, *Technische Universiteit Delft* – prof. dr. J.Th.M. Bank, *Erasmus Universiteit Rotterdam* – prof. dr. E. de Bens, *Rijksuniversiteit Gent*, – drs. J. Bierhoff, *School voor de Journalistiek, Utrecht* – dr. H. de Bock, *Interview/Burke Amsterdam* – prof. dr. L. Boone, *Katholieke Universiteit Leuven* – prof. dr. ir. J.L. Bordewijk, *Technische Universiteit Delft* – mr. H.J.M. Boukema, *Advocatenkantoor Geerling, Amsterdam* – dr. H. Bouwman, *Universiteit van Amsterdam* – prof. dr. J.J. van Cuilenburg, *Universiteit van Amsterdam* – prof. mr. E.J. Dommering, *Universiteit van Amsterdam* – prof. dr. G. Fauconnier, *Katholieke Universiteit Leuven* – prof. dr. C.J. Hamelink, *Universiteit van Amsterdam* – drs. P.M. Hendriksen, *Nederlandse Omroep Stichting (NOS)* – prof. dr. G.J. Kok, *Rijks Universiteit Limburg* – prof. dr. K. Renckstorf, *Katholieke Universiteit Nijmegen* – drs. A.A.M. Rennen, *Academie voor de Journalistiek, Tilburg* – prof. dr. N. Röling, *Landbouw Universiteit Wageningen* – dr. O. Scholten, *Universiteit van Amsterdam* – dr. J. Servaes, *Katholieke Universiteit Nijmegen* – prof. dr. G.M. van Veldhoven, *Katholieke Universiteit Brabant* – prof. dr. T.H.A. van der Voort, *Rijksuniversiteit Leiden* – dr. A.A. Wentink, *Katholieke Universiteit Brabant* – prof. dr. O. Wiegman, *Technische Universiteit Twente*.

Redactiesecretaris

Jeroen L.J. Janssen
Postbus 258, 6500 AG Nijmegen
Telefoon: 080-51 57 23/51 23 72

Inhoud, nummer 2, 1990

Artikelen

CEES VAN WOERKUM

Het besturen van kennissystemen: waar zit het stuur? PAGINA 99

JAN DE RIDDER

Informatie zoeken in politieke teksten, PAGINA 117

Onderzoek in 't Kort

PIET BAKKER

Regionale Dagbladmonopolies in Nederland, PAGINA 137

Methoden van Onderzoek

VALERIE FRISSEN & FRED WESTER

Recente toepassingen van de interpretatieve onderzoeksbenadering in de communicatiewetenschap, PAGINA 153

JOHN FAASSE & MARION APPEL

First Time Read Yesterday or recency? De wankle balans tussen validiteit en betrouwbaarheid, PAGINA 176

Boekbesprekingen, pagina 180

Het besturen van kennissystemen: waar zit het stuur? ¹⁾

Het onderzoek naar kennissystemen vormt op dit moment een van de meest belovende onderdelen van de voorlichtingskunde. Een belangrijke vraag daarbij is de afgrenzing: Zou men een kennissysteem moeten beschouwen als een relatief autonoom geheel, weliswaar met een invloedrijke omgeving, maar toch met een krachtige sturing van binnenuit, o.a. via 'user control', of liever als een aspectstelsel van een breder sociaal handelingsstelsel? In dit artikel wordt voor de laatste optie gepleit, met name omdat in vele situaties de industrie of de overheid op het functioneren van het kennissysteem – in de enge opvatting – een beslissende invloed kan uitoefenen. Met name op de invloed van de overheid wordt in het artikel verder ingegaan.

Vanaf haar ontstaan is de voorlichtingskunde gericht op de benutting van door de wetenschap geproduceerde kennis. 'Agricultural research findings are of little use if they are not adopted by farmers' (Van den Ban en Hawkins: p. 26). In de beginjaren is onderzocht wat er met een gegeven kennisproduct gebeurt, hoe dit in het hoofd van een potentiële gebruiker (adoptie-onderzoek) of in een sociaal systeem (diffusie-onderzoek) wordt verwerkt. Later is, als een correctie op deze benadering, de beschikbare kennis zelf geëvalueerd. Als kennis niet wordt toegepast kan dit immers zowel te wijten zijn, niet alleen aan psychologische of sociologische factoren in individu of maatschappij, maar aan de inhoud van de boodschap, die niet aangepast is aan veronderstelde behoefte aan gebruikers-zijde.

Een kernbegrip in deze benadering is de term 'kennissysteem' of 'kennisbenuttingssysteem', met als noodzakelijke bestanddelen kennisproductie en kennisbenutting, en met diverse 'linkage-mechanisms' tussen vormen van onderzoek (van fundamenteel tot toegepast) en tussen de wereld van onderzoekers en gebruikers (niet eenzijdig maar vice versa). Reeds in 1971 heeft Havelock de basisconcepten voor een 'macro-system for knowledge production, dissemination and utilization' benoemd en besproken (Havelock, 1971). Deze onderzoekstraditie heeft geleidelijk aan betekenis gewonnen.

De studie van kennissystemen is om meerdere redenen belangrijk en vruchtbaar. Voor het oplossen van nijpende maatschappelijke problemen (het milieuprobleem, het AIDS-probleem, etc.) is kennis nodig. Het zal duidelijk zijn dat alleen het in stand houden van een bepaald onderzoekerspotentieel absoluut geen garantie inhoudt dat de vereiste kennis spoedig beschikbaar komt en benut wordt. Daartoe is nodig een goed inzicht in de vele transformaties die (wederzijds) optreden tussen de diverse producenten van kennis en hun gebruikers (Röling, 1989), en een beleid dat de keuzes optimaliseert. Het economische succes van de Nederlandse landbouw, na de V.S. de twee-

de exporteur van agrarische producten in de wereld, is voor een aanzienlijk deel te danken aan een goed functionerend landbouwkennissysteem, zo wordt vaak gesteld.

Er is intussen een groot aantal publikaties verschenen, waarmee bestaande kennissystemen kunnen worden geanalyseerd en knelpunten kunnen worden opgespoord. Diverse organisaties, zoals het ISNAR (International Service for National Agricultural Research), besteden veel aandacht aan onderzoek op dit gebied. In het tijdschrift *Knowledge in Society* wordt internationaal het belangrijkste onderzoek gebundeld.

De theorie omtrent kennissystemen vormt op dit moment een van de best uitgewerkte paradigma's uit de voorlichtingskunde, naast bijvoorbeeld de onderzoeksmodellen gericht op voorlichting als een middel tot attitude- en gedragsverandering (Kok, Wilke en Meertens, 1987).

Het onderzoek naar voorlichting gericht op attitude- en gedragsverandering roept ogenblikkelijk de vraag op naar het waarom en waartoe van deze interventies. Wie beweegt de beweger? We hoeven geenszins benauwd te zijn voor een onkritische acceptatie van voorlichting als een vorm van persuasieve communicatie. Telkenmale wordt de onderzoeker geconfronteerd met een argwanende, soms zelfs principieel afwijzende visie op deze vorm van voorlichting, ook bij voorlichters zelf. Met name als de afzender de overheid is, zoals bij veel voorlichting, zijn de discussies talrijk en heftig (Katus en Beets, 1985). Koningsveld gaat in zijn artikel 'Voorlichting; manipulatie of kritiek?' uitdrukkelijk uit van de sturende intenties van dergelijke (overheids)voorlichting en komt zo tot de vraag of voor deze voorlichting een legitimatie te bedenken is (Koningsveld, 1984).

Daarentegen heeft het onderzoek naar kennissystemen veel minder verzet gekend. De reden hiervoor is waarschijnlijk dat in het kennissysteem de mogelijkheid van een kwade genius uitgesloten lijkt. Onderzoekers vinden wat zij vinden, zonder manipulatieve intenties. Belangrijker is nog dat degenen die de linkage-rol vervullen dit o.a. terwille van de effectiviteit wel zouden moeten doen vanuit het perspectief van de gebruiker. De gebruiker wordt overigens vaak als uitgangspunt genomen, ook waar het gaat om te verrichten onderzoek. In zeer veel bijdragen vinden we deze gebruikers-oriëntatie terug (Röling, 1988). Een concept als 'user-control', als een voorwaarde voor een functionerend kennissysteem, wijst in dezelfde richting. Is persuasieve voorlichting bij voorbaat een beladen begrip, informatieve voorlichting in het kader van kennissystemen komt de gebruiker ten goede en is daarom niet problematisch. Gezegd moet worden dat met name Röling zeker wel oog heeft voor conflicterende doelstellingen, van waaruit een kennissysteem georganiseerd kan worden (Röling, 1989). Het algemene beeld is toch dat een functionerend kennissysteem als een 'goed in zichzelf' wordt beschouwd.

Ik wil in dit artikel deze impliciete pretentie toetsen, uitgaande van een model van een kennissysteem, dat voor de landbouw is opgesteld en waarin drie partijen figureren: (1) gebruikers (boeren); (2) onderzoekers en (3) voorlichters, of meer in het algemeen kennis-makelaars, zij die voor de koppelingen tussen gebruikers en producenten van kennis zorgen (o.a. Röling, 1989). Bij elkaar vormen zij het Nederlandse landbouwkennissysteem, dat intussen model staat voor kennissystemen in andere sectoren (gezondheid, milieu), of in andere landen, waaronder het Oostblok.

Ik wil proberen aan te tonen dat deze opvatting van een kennissysteem te beperkt is, omdat de dynamiek in dat systeem maar zeer ten dele kan berusten op de werking van de krachten in het systeem zelf. We zijn voor een afdoende analyse te zeer afhankelijk van de studie van de omgeving van het systeem: van instanties zoals de overheid of economische organisaties (in de landbouw: coöperaties, toeleverende en verwerkende industrieën, handel- en afzetorganisaties). Ik wil me vooral richten op de overheid. De suggestie is duidelijk: een kennissysteem dat de overheid tot een omgevingsfactor reduceert, en dus alleen bestaat uit onderzoekers, individuele gebruikers en voorlichters of 'kennismakelaars', is empirisch onhoudbaar, omdat de dynamiek in het systeem aldus onvoldoende verklaard kan worden. Bovendien blijft aldus onbesproken, wat nu juist veel discussie verdient: wie de grote regelaar is en hoe het zit met de belangrijkste invloed-relaties.

In een slotparagraaf wil ik pleiten voor een benadering van kennissystemen, die enerzijds ruimer is, met inbegrip van een instantie als de overheid, anderzijds beperkter, omdat ik het genereren, transformeren en (doen) benutten van kennis wil loskoppelen van de controle op dit proces. Het lijkt me gewenst, juist om het controle-probleem goed te kunnen oplossen, het kennissysteem als een onderdeel op te vatten van een breder sociaal handelings-systeem.

Kennissystemen

Het begrip 'kennissysteem' verdient enige verduidelijking. We vinden deze term in de wereld van de informatica, waar een kennissysteem niet veel anders behoeft te betekenen dan een gestructureerde hoeveelheid data. Ook is de term gebruikt in antropologische zin, om de culturele verworvenheden aan te duiden van een bepaalde gemeenschap, waardoor ervaringen doorgegeven kunnen worden aan een nieuwe generatie ('indigenous knowledge systems'; Warren e.a., 1989). Wij verstaan eronder een kennissysteem een stelsel van (niet alleen, maar toch vooral) ook kunstmatig, via de wetenschappelijke methode geproduceerde kennis, op grond van gearticuleerde behoeften, en het gebruik daarvan, met de daarbij behorende koppelmecanismen. Daarbij moet vermeld worden dat we een kennissysteem opvat-

ten vanuit een praktisch standpunt: hoe kan een kennissysteem beter functioneren? De norm is daarbij niet meer, zoals in oude diffusie-studies, de verbreiding van onderzoeksresultaten, maar de optimale benutting van kennis in het algemeen, waarbij naast de diffusie ook de produktie van kennis aandacht krijgt, vanuit een behoefte-concept. De kritiek op het concept informatiebehoefte laat ik hier even rusten (Bosman e.a., 1989). Ik kom erop terug.

In institutionele zin bestaat een kennissysteem uit een categorie van kennisproducenten (van fundamenteel tot toegepast), een categorie van gebruikers (al dan niet georganiseerd) en een categorie van 'kennismakelaars', die vraag en aanbod naar elkaar toe brengen en onder andere ook voor de overdracht van bruikbaar geachte kennis zorgdragen.

In de laatste betekenis is een kennissysteem een bepaald type functioneel sociaal systeem. De analogie met een marktsysteem dringt zich op. Ook daar vinden we vraag en aanbod en een marktkundige poging om een en ander aan elkaar te verbinden. De inhoud is bij het marktsysteem meestal een verhandelbaar materieel produkt. Bij een kennissysteem gaat het om een cognitief produkt. Dit kan echter ook best verhandelbaar zijn. Om deze reden zouden we van elkaar overlappende systemen kunnen spreken, waarbij is gezegd dat de theorie met betrekking tot kennissystemen kan leren van wat in de marktkunde is bedacht en onderzocht.

Sociale systemen zijn doorgaans open systemen. Dit leidt noodzakelijkerwijs tot de vraag over de begrenzing. We moeten bedenken in hoeverre de buitenwereld van een kennissysteem als een exogene factor behandeld kan worden. Hoe dan ook moeten we bij een systeem kunnen zeggen dat de constituerende bestanddelen onderling meer met elkaar te maken hebben dan met de buitenwereld. Zo niet, dan is het riskant van een systeem te spreken, omdat de relaties met externe instanties gemakkelijk onderbelicht kunnen worden, ten faveure van wat zich binnen het systeem afspeelt. Voor ons betekent dit het volgende. Kunnen we volhouden dat een kennissysteem een systeem is met weliswaar sterke impulsen vanuit een culturele, economische of politieke omgeving, maar toch met een eigen dynamiek, of is deze claim onverdedigbaar?

Om deze vraag te beantwoorden wil ik kijken naar de veranderingen in kennissystemen en hoe deze tot stand komen. Is het zo dat endogene factoren de belangrijkste oorzaak vormen van de dynamiek van een kennissysteem of moeten we daarvoor elders zijn?

Het alsof-denken

In theorie zijn er drie partijen die in een kennissysteem in de hier besproken, 'enge' definitie, tot verandering kunnen aanzetten: onderzoekers, gebruikers

en de eerder genoemde kennismakelaars. Onderzoekers kunnen, lettend op de behoefte van gebruikers, nuttige kennis produceren, waardoor het kennissysteem in beweging kan komen. Gebruikers kunnen actief om bepaalde soorten kennis vragen. Dit zal des te efficiënter kunnen gebeuren, zo kan men lezen, als ze zich hebben georganiseerd en de onderzoekers op de een of andere manier van hen afhankelijk zijn. Kennismakelaars kunnen een faciliterende rol vervullen in het hele proces. Ze kunnen bijvoorbeeld slecht georganiseerde gebruikersgroepen bijeen brengen, behoefteonderzoek (laten) verrichten, onderzoekers aanzetten om resultaten met een toepassingsperspectief praktisch bruikbaar te maken, resultaten verspreiden, etc.

Deze voorstelling van zaken klinkt logisch genoeg. Inderdaad laat het zich denken dat een kennissysteem aldus zou kunnen functioneren. Zou kunnen, want de werkelijkheid is m.i. anders. De veranderingen komen naar ik veronderstel zo op dit moment niet tot stand en zullen op deze wijze in de toekomst ook niet tot stand komen. Ik zal hieronder de hypothese proberen te beargumenteren dat de drie 'bewegers' in een kennissysteem op hun beurt door andere instanties bewogen worden, in die mate dat de begrenzing van een dergelijk kennissysteem ter discussie moet komen te staan. Immers, in een systeem moeten de bestanddelen meer met elkaar dan met een factor van elders te maken hebben, zo is gesteld. Dit is wellicht niet het geval.

Vooraf wil ik even stilstaan bij het soort van denken dat we hier aantreffen, gesteld dat mijn hypothese juist zou zijn. Ik noem dit het 'alsof-denken'. Men kan een kennissysteem ontwerpen dat – uitgaande van een gebruikersperspectief – tot kennisproductie en -benutting leidt, waardoor de gebruiker zijn greep op zijn omgeving vergroot. De wenselijkheid van een dergelijk kennissysteem zal in principe door velen onderschreven worden. Normatieve actiemodellen die er op zijn gebaseerd ontleen hun waarde echter niet alleen aan een dergelijke wenselijkheid, maar ook aan hun realiteitswaarde. In de toegepaste sociale wetenschappen zijn we vertrouwd geraakt met concepten als 'basisdemocratie' of 'basisplanning', vanuit een 'bottum-up' perspectief. We weten intussen ook hoe beperkt bruikbaar deze concepten in de praktijk zijn. Aan de basis zijn de verlangens lang niet zo homogeen als wel is verondersteld en bovendien blijkt het organiseren van macht 'van onderen', los van bestaande machtsstructuren, veelal niet eenvoudig. Ook een concept als 'tegenopenbaarheid' (Stappers, 1983: 157-159) is door auteurs vanuit een te optimistisch perspectief gehanteerd. In al deze modellen klinkt een utopisch ideaal door, dat als 'Leitbild' zeker waarde heeft en blijft hebben, maar voor een werkelijke veranderingsstrategie weinig potentie bezit. Daarvoor moeten we eerst weten wat de feitelijke invloedsrelaties zijn, om vervolgens de aandacht te richten op de sterkste krachten. Een kennissysteem kan pas werkelijk anders functioneren als de belangrijkste beweging bewogen wordt. Die vinden we m.i. niet aan gebruikerszijde.

In het onderstaande wil ik aantonen hoezeer de genoemde drie partijen in hun mogelijkheden om het kennissysteem te beïnvloeden afhankelijk zijn van een externe instantie: de overheid.

Afhankelijkheden

De overheid is, zoals gezegd, niet de enige instantie, die van buitenaf het kennissysteem beïnvloedt. Niet minder belangrijk lijkt de industrie. Veel produkten hebben een kenniscomponent, zoals bijvoorbeeld de meeste agrarische werktuigen, of bestaan alleen uit kennis (de media-industrie). We weten dat de industrie ten dele vanuit preferenties van gebruikers (consumenten) opereert. Marktonderzoek wordt ingezet om het productieproces bij te sturen. Reclame-onderzoek voor een aangepaste benadering in de fase dat een produkt marktrijp is. We weten ook dat deze gebruikersbenadering, uitzonderingen daargelaten (o.a. te vinden in de media-industrie), geleid wordt door het winstmotief, waardoor behoeftes serieus genomen worden, voor zover daar profijt uit te halen valt, wat verder die behoeftes ook zijn. Met andere woorden: de norm ligt niet binnen het marktmodel zelf, maar erbuiten. Op dit vlak is een 'doen-alsof' snel te corrigeren. De vraag is nu of ook de overheid in bepaalde omstandigheden vanuit de omgeving van het kennissysteem zijn invloed kan doen gelden en wat de aard van die invloed is. Achtereenvolgend behandel ik de invloed op de gebruiker, het onderzoek en de kennismakelaar.

De gebruiker

Zien we eerst naar de gebruiker. Is de stelling te handhaven dat een gebruikerspreferentie een kennissysteem kan sturen, voldoende onafhankelijk van de overheid? Ik zou daar grote vraagtekens bij willen plaatsen.

We komen hier terug op het concept informatiebehoefte. Geoperationaliseerd kan dit betekenen de verzamelde uitspraken van gebruikers over welke informatie zij graag zouden bezitten, zij het (1) om hun situatie beter te begrijpen, om (2) beter te weten hoe ze die situatie volgens eigen doelen kunnen veranderen of om (3) te weten hoe ze zelf de informatie kunnen vinden die reeds beschikbaar is (verwijzende informatie).

Het begrip 'informatiebehoefte' is om meerdere redenen niet te hanteren als de uitdrukking van wat mensen werkelijk beweegt. Het is een 'relationeel' begrip, dat iets zegt over de reacties van mensen op een situatie, die in hoge mate door anderen, waaronder de overheid, is geprogrammeerd. Laat ik twee punten noemen.

Op de eerste plaats is een informatiebehoefte pas meetbaar als deze kan worden gearticuleerd door een gebruiker. Een gebruiker zal echter pas een vraag naar informatie naar voren brengen wanneer het besef aanwezig is dat via

een verondersteld informatief aanbod een gevoeld probleem waarschijnlijk oplosbaar is. Mensen stellen zich doorgaans in de alledaagse situatie slechts vragen in het zicht van gepercipieerde oplossingen. Zouden ze anders handelen, dan zouden ze zich keer op keer in uitzichtloze situaties manoeuvren. Het zich vragen blijven stellen op momenten dat men geen antwoorden vermoedt behoort niet tot de alledaagse praxis.

Van hieruit kan – omgekeerd – beredeneerd worden dat waar wèl oplossingen worden aangeboden ook eerder vragen worden gesteld. De overheid is, naast anderen, actief in het aanbieden van bepaalde oplossingen, die passen in een bepaald beleid, en werkt zo een specifieke operationalisatie van wat mensen feitelijk op een bepaald moment problematisch vinden in de hand.

Om een voorbeeld te geven. Pas als tuinders en boeren het idee krijgen dat een pakket oplossingen gereed ligt dat op bedrijfsniveau ingezet kan worden om plagen geïntegreerd (o.a. met minder gif) te bestrijden zullen ze mentaal het op chemische bestrijding gebaseerde systeem van plaagbestrijding verlaten en ontwikkelt zich een 'informatieve behoefte' naar die andersoortige kennis. Vooralsnog zullen velen zeggen dat ze niet bijster geïnteresseerd zijn. De overheid is in hoge mate verantwoordelijk voor het creëren van zo'n tot op bedrijfsniveau doorgerekend pakket en bepaalt zo mede het handelingsperspectief, waardoor mensen zaken kunnen gaan problematiseren (Van Woerkum, 1989).

Op de tweede plaats wordt ook de context van de gebruiker zelf in belangrijke mate door de overheid gedomineerd, waardoor tegelijkertijd fricties ontstaan. Met andere woorden: problemen zijn niet zelden 'imposed'. In het bovenstaande voorbeeld betekent dit een reeks van verboden en maatregelen om de gangbare praktijk van gewasbescherming te corrigeren. Boeren en tuinders kunnen mogelijk worden gedwongen om naar iets anders om te zien. De contextafhankelijkheid van veel 'kennisproblemen' is van veel belang voor de probleemdefinitie en dus voor de vraag in hoeverre een verbeterd kennisstelsel de oplossing betekent. Een extreem voorbeeld van het laatste is de informatiebehoefte bij werklozen omtrent nieuwe beroepsmogelijkheden. Wie dergelijke reacties op een situatie als een typisch kennisprobleem opvat, dat met een beter kennismanagement m.b.t. informatie over bijscholing, kansrijke beroepen etc., verholpen kan worden, definieert het probleem zeer eng en betrekkelijk ineffectief. Een beter arbeidsmarktbeleid van de overheid is een meer voor de hand liggende oplossing. De informatiebehoefte is een symptoom voor een probleem dat niet binnen een kennisstelsel kan worden geregeld. Het vergt een politiek proces, waar ook andere zaken spelen.

Het idee van de contextafhankelijkheid van het kennisprobleem vinden we, hoewel te sporadisch, ook bij andere auteurs op het gebied van kennisstelsels terug. Zo stelt Dissanayake: '...the main constraints to development are

basically social cultural and not informative...’ (Dissanayake, 1986:265). Wanneer we volhouden dat vele problemen, zelfs sommige gezondheidsproblemen, contextgevoelig zijn en dat de overheid deze context in belangrijke mate mede bepaalt, dan komen we in moeilijkheden als we van de gebruikers zouden willen horen met welke problemen ze zitten en welke informatie dus ontwikkeld moet gaan worden. Gebruikers zullen vaak moeite hebben om de context waarin ze – gewild of niet – verzeild raken, goed in te schatten en kunnen dus moeilijk aangeven welke informatie met voorrang ontwikkeld moet worden. Hoe moet een akkerbouwer in 1989 aangeven wat hij straks aan kennis nodig heeft? Zijn situatie is voor hem, mede door overheidsbemoediging, zeer onduidelijk. Zijn mentale constructie van wat zijn situatie zal worden moet noodgedwongen wel op een nogal onvolledig inzicht in de uitkomst van het (door hemzelf maar in beperkte mate te beïnvloeden) politieke proces berusten. Kan hierop een kennissysteem gebouwd worden? Een alternatief zou bij voorbeeld zijn om enkele landbouwpolitieke experts te raadplegen, om aldus voorspellingen te doen over de informatieve behoeften van de akkerbouwer over vijf jaar. Deze gedachtengang kan op veel verzet stuiten, de feitelijke betekenis van ‘das Wissen der Experten’ (Schutz, 1972:87 e.v.) in onze maatschappij is er niet minder om. Voor een goed zicht op de invloed van gearticuleerde informatiebehoefte aan gebruikerszijde op het kennissysteem moeten we dus verder kijken dan de gebruiker en zeker ook de overheid als ‘invader’ in de analyse betrekken. Enerzijds vergroot de overheid door haar vanuit een bepaald beleid afgeleid oplossingsperspectief de kans dat juist heel bepaalde behoeften worden geuit. Anderzijds beïnvloedt de overheid de context waardoor bepaalde problemen zullen ontstaan, die al dan niet via een beter kennissysteem op te lossen zijn.

Het onderzoek

Zien we vervolgens naar het onderzoek. Het behoeft geen betoog dat het niet-commerciële onderzoek in hoge mate vanuit de collectieve middelen wordt bekostigd en dat de overheid daarmee een belangrijke stempel kan drukken op de prioriteiten. De academische vrijheid van onderzoekinstellingen komt meer en meer onder druk te staan, nu het zogenaamde derde geldstroom onderzoek, zeker ook vanuit de overheid, een belangrijk onderdeel van een onderzoekprogramma gaat uitmaken, waardoor deze programma’s in steeds sterkere mate ingepast worden in overheidsbeleid.

‘Vrij’ onderzoek wil in dit kader nogal eens de functie vervullen van probleemsignalering, als academisch gevolg op zwartboeken die vanuit actiegroepen in de samenleving aan de overheid worden gepresenteerd. Echter, wanneer een probleem door de overheid als zodanig is geadopteerd, komt een proces van onderzoeksstimulering op gang, waarbij de overheid de rich-

ting bepaalt (en het geld geeft). Dit doet de overheid nooit geheel blanco, maar vanuit een bepaald oplossingsperspectief. Rittel en Weber stellen: 'The process of formulating the problem (and of conceiving a solution or resolution) are identical, since every specification of the problem is a specification of the direction in which a treatment is considered' (in: Maarse, 1986). De overheid laat onderzoek doen vanuit een globale notie wat zij wil en kan doen om het probleem op te lossen. Daarmee is onderzoek in hoge mate een integraal onderdeel van een in gang gezet beleidsproces.

Er zijn tegen deze gedachtengang enige objecties in te brengen. We kunnen stellen dat buiten de industrie ook vakbonden, organisaties van consumenten of automobilisten, beroepsgroepen, non-profit instellingen op het gebied van gezondheid, etc. onderzoek laten doen, speciaal voor hun achterban (of doelgroep). Ik heb de indruk dat dit meer een voetnoot dan een wezenlijke kritiek is. Kwantitatief is de invloed van de overheid op de onderzoeksprogramma's doorgaans groter. Anders gezegd: belangrijkste regelbaar buiten de industrie is ontegenzeggelijk de overheid.

Kennismakelaars

De invloed van de overheid op de kennismakelaars, zij die de koppelingen tot stand brengen, is eveneens zeer manifest. Zo worden de meeste voorlichters door (semi-)overheidsinstellingen aangesteld en van opdrachten voorzien. Dat geldt voor veel organisaties in de milieu- en gezondheidssfeer. In de landbouw zien we een tendens tot privatisering, waar het de directe voorlichting aan gebruikers betreft. De koppelingstaak naar en vanuit het onderzoek blijft echter voorlopig voorbehouden aan ambtenaren.

Er zijn verschillende mogelijkheden om de activiteiten van kennismakelaars in de lijn van het beleid te brengen, d.m.v. het vergroten en verkleinen van het apparaat (Zuurbier, 1984), d.m.v. projectsubsidies of subsidies aan particuliere organisaties die in het overheidsbeleid passend werk doen. De vraag is daarbij of een dergelijke sturing een effectieve communicatie met gebruikersgroepen niet volledig frustreert.

Vaak is gesteld dat een dergelijke sturing per definitie onvruchtbaar is omdat aldus de vertrouwensrelatie met gebruikerscategorieën wordt geschaad (Van den Ban, 1982:19). Inderdaad zijn er duidelijke grenzen aan de werking van communicatie. De geloofwaardigheid (of specifieker: het vertrouwen dat een communicator geniet) is een vrij absolute voorwaarde voor effectieve communicatie. Anderzijds bestaan er zeker mogelijkheden voor sturing, door op bepaalde gebieden, waar zulk een vertrouwensbasis mogelijk lijkt, wel en op andere gebieden geen voorlichters/kennismakelaars aan te stellen. Zo is het niet onmogelijk dat aanzienlijk meer voorlichters op het brede gebied van de alternatieve landbouw, die op een gezondere en milieuvriendelijkere productie is gericht, emploti zouden kunnen vinden en geïnteres-

seerde cliënten zouden ontmoeten. Dat men deze niet aanstelt kan wijs beleid zijn; het is in elk geval beleid, en de keuze heeft potentieel belangrijk gevolgen. We komen hier weer terug op het eerste punt. Door het aanbieden van bepaalde oplossingen wordt het probleembewustzijn en de informatiebehoefte beïnvloed.

Recapitulerend: het valt gemakkelijk aannemelijk te maken dat een t.o.v. het kennissysteem externe instantie, de overheid, op al de drie potentiële bewegers in een kennissysteem invloed uitoefent. Het is een empirische vraag hoe sterk die invloed is. Doordat de overheid steeds opnieuw in het verhaal terugkeert zou de invloed potentieel groot kunnen zijn, met name wanneer consistent beleid wordt gevoerd. Ik zou de stelling willen verdedigen dat in het algemeen de invloed van de overheid groter is dan van een van de drie andere partners, die het kennissysteem vormen, gegeven de conditie dat een bepaald minimum aan bewuste beleidsvoering wordt bereikt. Ik neem aan dat dit in veel situaties het geval is. Dan wordt de conclusie: de afhankelijkheden ten opzichte van een externe instantie, de overheid, zijn groter dan de mogelijke onderlinge afhankelijkheden.

Röling behandelt in een recente publikatie de overheid als een 'prime mover outside the AKIS'. (Röling, 1989:32; AKIS staat voor Agricultural Knowledge and Information System). Hij is zich terdege bewust van het belang ervan. 'Deliberate policy goals and policy support are necessary conditions, for example, if one wants to avoid the default of serving progressive farmers and or supporting technology-propelled development' (Röling, 1989:32). Precies om deze reden zou ik de overheid niet tot een omgevingsfactor willen reduceren. De door Röling genoemde 'prime movers' binnen het kennissysteem zijn tezeer van diezelfde overheid afhankelijk.

De overheid als regelaar

Wanneer we de overheid niet meer zien als een exogene factor, die een kleine of grote invloed uitoefent op het systeem, maar als de belangrijkste drijvende kracht van het systeem zelf, moeten we ons afvragen of we de overheid niet binnen het kennissysteem moeten situeren. De enge opvatting van een kennissysteem, met de genoemde drie partners, is m.i. onhoudbaar omdat dit:

- a. praktisch gezien vaak tot weinig realistische aanbevelingen voor de omvorming van kennissystemen zal leiden;
- b. onbesproken laat wat nu juist geproblematiseerd dient te worden.

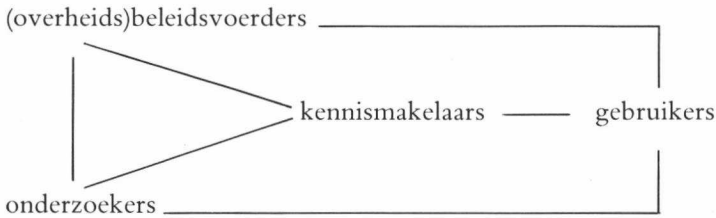
Het eerste punt zal uit het voorgaande duidelijk zijn geworden. We kunnen allerlei scenario's ontwerpen voor het vergroten van de onderlinge afstemming tussen de genoemde drie partners in een kennissysteem. Als daarbij de

belangrijkste regelaar afwezig is zijn deze scenario's vaak gedoemd om papier te blijven, omdat ze niet getoetst zijn aan het overheidsbeleid. Die verbeteringen, die sporen met de door het beleid gestelde prioriteiten, zijn aanmerkelijk kansrijker, dan de verbeteringen die daarbij uit de pas lopen.

Het tweede punt zal meer aanvulling behoeven. Wat zijn dan de belangrijke vragen waarmee we geconfronteerd worden als we de overheid in het spel betrekken?

Laat ik de relaties die m.i. wezenlijk zijn om over kennisbenutting te praten in schema zetten.

Een model voor kennisbenutting

Op grond van dit simpele schema laten zich enkele vragen afleiden die kritische aandacht verdienen. Laat ik drie vragen noemen:

wat is de invloed van de overheid bij het op gang brengen van een kennisbenuttingsproces in de diverse fases van het ontwerpen van beleid?

We kunnen ons voorstellen dat de overheid vanuit een bepaalde probleemdefinitie een bepaald soort onderzoek entameert, voorlichters instrueert en gebruikers ('participatief') op een bepaalde wijze in het ontwerp-proces betrekt. De probleemdefinitie is van grote betekenis, stelde ik eerder, voor wat een overheid verder onderneemt. Als het drugprobleem vooral gezien wordt als een vraagstuk van openbare orde is dit een heel ander uitgangspunt dan wanneer een medische definitie wordt gekozen of een sociaal-psychologische definitie (druggebruik als een vorm van vluchtgedrag bij mensen die zich maatschappelijk niet kunnen handhaven). Dan gaan ook andere onderzoekers aan het werk en worden andere vertegenwoordigers van gebruikers of intermediairen in het beleid betrokken (agenten, medische of agogische hulpverleners) of althans geconsulteerd.

Na de fase van de probleemdefinitie met de daaraan vastgeknoopte doelstelling van beleid komt de fase van het ontwerpen van interventiestrategieën. Ook hier zijn verschillende soorten onderzoek van belang, afhankelijk van de beleidsopties die men in het hoofd heeft. Moeten deskundigen zich bui-

gen over nieuwe mogelijkheden van wetgeving? Moet het subsidie- of het fiscale instrument onderzocht worden? Kan voorlichting een bijdrage vervullen? Meer en meer is men geneigd te denken aan een beleidsmix, waarbij verschillende instrumenten gecombineerd worden (Van Woerkum, 1988). Indien besloten wordt tot maatregelen die een bepaalde groep burgers sterk raken in hun gedragsmogelijkheden of de portemonnaie zal niet zelden de publieke opinie geactiveerd moeten worden, opdat de politieke vertegenwoordiging in kamers en raden zich niet gemakkelijk door lobby's vanuit de betreffende belangengroepen onder druk laten zetten. Daarvoor zijn argumenten nodig. Onderzoek moet de argumenten leveren om een campagne te kunnen ondersteunen en contra-argumentatie minder effectief te maken. De overheid is dan wel op kennisbenutting uit, maar vanuit een zeer speciaal doel, met duidelijk persuasieve intenties. Dergelijke pogingen moeten democratisch scherp bewaakt worden (Van Woerkum, 1989).

We zien hier dus een kennismanagement dat per fase een andere karakter heeft. Het zou gewenst zijn voor een aantal beleidsprocessen fasegewijze dit kennismanagement te bestuderen, om beter te kunnen begrijpen wat er plaatsvindt en/of om ideeën te ontwikkelen voor een effectiever en efficiënter kennismanagement.

In welke mate kunnen de andere partijen uit het schema op de preferenties van de overheid invloed uitoefenen?

Een democratie kan niet gereduceerd worden tot een samenspel tussen overheid en volksvertegenwoordiging in een Kamer of Raad. In feite voltrekt zich het democratische proces langs vele wegen en via vele instanties. Zo mogen we aannemen dat de in het schema genoemde partijen (onderzoekers, kennismakelaars, gebruikers) een bepaalde invloed uitoefenen op de preferenties van een overheid. Welke, dat is nader te onderzoeken, evenals de mate waarin.

De reden dat de overheid niet alleen van een volksvertegenwoordiging afhankelijk is, maar ook van anderen, hangt deels samen met conflicten binnen het openbaar bestuur zelf (Van Braam, 1986: 239 e.v.). Dergelijke conflicten kunnen zowel op horizontaal als op verticaal niveau gesitueerd zijn.

Horizontale conflicten bestaan bijvoorbeeld tussen departementen. Deze conflicten hebben niet zelden een competentie-element. Hier kan de toelevering vanuit onderzoek een instrument zijn om bepaalde posities te versterken of te verzwakken. Onderzoekers kunnen geëngageerd in een dergelijke strijd participeren en zo potentieel invloed uitoefenen, doordat ze voor bepaalde beleidsalternatieven argumenten leveren. Zo zouden we kunnen bestuderen in welke mate op milieu-gebied onderzoekers van hun beïnvloedingsmarges gebruik hebben gemaakt om het milieubeleid mede in een bepaalde richting bij te sturen.

Verticale conflicten bestaan binnen de hiërarchie van een apparaat. Ik denk

met name aan de conflicten tussen een ambtelijke top en een uitvoerende voorlichtingsdienst, waarbij de laatste o.a. op grond van de eigen opvattingen van effectiviteit een grotere autonomie claimt dan van boven af wordt toegestaan. Wagemans heeft genuanceerd onderzocht hoe dergelijke conflicten geïnterpreteerd kunnen worden (Wagemans, 1987). Hij praat over een 'symbolische aanpassing' wanneer richtlijnen vanuit de top komen, die aan de basis op verzet stuiten. Het gaat hier om een 'stilzwijgende' correctie. Openlijke discussie over het uitvoeren van een bepaald overheidsbeleid is wellicht minder gangbaar, maar zeker niet onbestaand. Ik denk aan de reacties van het politie-apparaat op de toewijzing van bepaalde controletaken. Het zou minstens interessant zijn te onderzoeken of ook voorlichters zich tegen bepaalde opdrachten hebben gekeerd en wat de gevolgen daarvan waren.

We zien dus dat zowel onderzoekers als voorlichters/kennismakelaars potentieel enige invloed bezitten om de preferenties van een centraal overheidsorgaan te beïnvloeden. Welke, is vooralsnog zeer onduidelijk.

Tenslotte kunnen gebruikers in hun rol van staatsburger via verschillende kanalen – ook buiten de verkiezingen – invloed uitoefenen op overheidsbeleid. De effectiviteit van hun pogingen is van vele factoren afhankelijk. Van Braam spreekt van een 'structureel machtsoverwicht' van de overheid op de burger. De burger is weinig meer dan een 'ondergeschikte en afhankelijke medespeler' (Van Braam, 1986:260-262). Nochtans zijn er mogelijkheden, variërend van lobbying tot demonstraties en (oproepen tot) wetsontduiking. Burgers komen in actie als het gedrag dat van hen wordt gevraagd niet als legitiem wordt ervaren, in de zin dat de maatregel als juist en rechtvaardig wordt gezien. De implementatie van wetgeving wordt onder dergelijke omstandigheden zeer problematisch. Niet zelden regeert de overheid 'interactief', door aan de hand van gebleken verzet tegen bepaalde voorgestelde maatregelen de mogelijke grenzen van de interventie te bepalen en daar de uiteindelijke maatregel op te baseren.

We zouden deze invloed van de burger op de overheid kunnen vergelijken met de 'user control' binnen het (eng gedefinieerd) kennissysteem. De directe invloed van burgers op door de overheid gefinancierde onderzoeksinstellingen is vaak zwak. Theoretisch is het mogelijk dat men via het beïnvloeden van de preferenties van overheidsorganisaties meer kansen heeft om het onderzoek te sturen. In beide gevallen geldt dat alleen een georganiseerde beïnvloeding zin heeft, zoals (in het eerste geval) vertegenwoordigers van agrarische organisaties in het bestuur van proefstations of (in het tweede geval) een instantie als de Stichting Natuur en Milieu in VROM-commissies.

Wat is de invloed van bepaalde beleidsuitgangspunten op kennismangement?

We kunnen ons afvragen wat de consequenties zijn van bepaalde belangrijke

beleidsprincipes voor de produktie en (bevorderde) benutting van kennis. Een eenvoudig voorbeeld: als een regering spreiding van macht, inkomen en kennis belangrijk vindt zal ze eerder allerlei emancipatieprocessen ondersteunen en meer geld geven aan kennisoverdracht en inspraakprocessen in te emanciperen categorieën. Als milieu een belangrijke beleidssector wordt zal juist op dit terrein kennis actief worden gegenereerd en verspreid. Voor een systematische studie naar de betekenis van bepaalde beleidsuitgangspunten voor het kennismanagement zou het gewenst zijn te onderzoeken wat interessante typologieën zijn om een beleid te karakteriseren. Op het gebied van de plattelandsontwikkeling in ontwikkelingslanden zijn diverse van dergelijke typologieën geformuleerd (Röling, 1989:3-6, Huizinga, 1983:27-30, Dissanayaka, 1986:275). We kennen globaal de verschillen tussen een kapitalistische, een sociaal-democratische en een communistische staatsopvatting. Recentelijk zijn we gewezen op de gevolgen van een theocratische staatsorde voor de produktie en verspreiding van (literaire) kennis: zie de Rushdie-affaire. Ik wil niet uitweiden over de voor- en nadelen van verschillende typologieën. Mogelijke criteria zouden m.i. kunnen zijn:

- de mate van overheidssturing (vgl. de discussie over interventionisme, Van Vught, 1988)
- de mate van centralisme van een bestuur
- de mate en de aard van de participatie door de burger
- de mate van technocratie

Ik laat deze criteria verder onbesproken. De studie van de consequenties van verschillende beleidsuitgangspunten op kennismanagement kan leiden tot comperatief onderzoek in verschillende politieke culturen. Hier ligt een belangrijk onderzoeksterrein vrijwel braak.

In bovenstaande visie is kennis, ook wetenschappelijke kennis, geen autonome factor. Kennis wordt gegenereerd en actief verspreid op grond van een probleemdefinitie en een (politieke) visie op een oplossing. De overheid heeft in het hele spel een dragende rol en moet dus op het programma-affiche genoemd worden.

Besluit: de definitie van kennissystemen

Ik heb betoogd dat het trekken van te enge grenzen rond kennissystemen ertoe moet leiden dat belangrijke 'bewegers', zoals de overheid, slechts in de omgeving van kennissystemen terug te vinden zijn. Dit kan ertoe leiden dat de invloed van deze 'exogene factoren' wordt miskend, dat praktische aanbevelingen ter optimalisering van kennissystemen onvoldoende aan dit 'externe' beleid worden gecheckt en dat waardevolle probleemstellingen (zie boven) buiten het blikveld vallen.

De vraag is nu hoe kennissystemen wel zouden moeten worden omschreven. Duidelijk is dat ik een instantie als de overheid binnen een kennisstelsel zou willen situeren. Kennisbenutting door de overheid wordt daarbij een interessant aandachtsveld (Van Woerkum, 1989).

Ik wil verder pleiten voor een opvatting waarbij kennissystemen niet op zichzelf worden beschouwd maar als een onderdeel van een sociaal handelingsstelsel, dat op bepaalde doelen is gericht. Binnen dit handelingsstelsel en in functie daarvan opereert het kennisstelsel. De invloedsrelaties zouden op het niveau van het handelingsstelsel gedefinieerd moeten worden, bijvoorbeeld de controle van individuen op zowel het beleid als het onderzoek (het begrip 'user-control' verschuift hiermee dus naar het 'hogere' stelsel). De communicatieve relaties op het informatieve vlak op het niveau van het kennisstelsel.

Een consequentie van deze gedachtengang is dat een kennisstelsel pas werkt wanneer een sociaal handelingsstelsel is gerealiseerd, hetgeen weer impliceert dat er een bepaalde vorm van gemeenschappelijkheid in doelstelling bestaat. Diverse partijen kunnen in de formulering van deze doelstelling een stem bezitten, maar het zal duidelijk zijn dat de invloed van een van de partijen voor een belangrijk deel op macht berust, op het aanwenden van ook andere instrumenten dan communicatieve.

Tegelijk is het zo dat een bepaald minimaal niveau van functioneren op het niveau van het kennisstelsel voorwaardelijk is voor het functioneren van het sociaal handelingsstelsel, en dat de uiteindelijke effectiviteit van een handelingsstelsel voor een belangrijk deel juist berust op de werking van het kennisstelsel.

We raken hier aan een discussie die ook in de politicologie reeds geruime tijd bekend is: in welke mate de oplossing van maatschappelijke problemen een zaak is van macht, dan wel met name berust op communicatie. Deutsch stelt in zijn 'Communication theory and political integration': 'Essentially, control involves the transmission of messages, and the understanding of control processes is a branch of communication engineering, not of power engineering' (Deutsch, in: Jacob en Toscano: blz. 49). Daarentegen stelt Etzioni dat controle vooral berust op macht (Etzioni, 1968).

Etzioni geeft aan wat belangrijke verschillen zijn. Macht is gegrond op 'assets' (activa), communicatie op symbolen. Assets zijn schaars, maar symbolen zijn bijna onuitputtelijk. Verder vergt het uitoefenen van macht veel meer energie dan het versturen van boodschappen. Een instantie zal dus geneigd zijn om voor dit communicatieve instrument te kiezen, maar dit heeft pas effect als andere instrumenten achter de hand zitten.

In het controle-weefsel is, aldus Etzioni, macht de sterke draad die het weefsel bijeen houdt. Maar communicatie is onmisbaar. Een weefsel ontstaat pas uit schering en inslag.

Door het kennissysteem als een aspect-systeem te behandelen van een sociaal handelingsysteem hoop ik te verduidelijken dat de werking van een kennissysteem ondergeschikt is aan de controle binnen het sociaal handelingsysteem, hoewel het tegelijk een voorwaarde daarvoor is. Die controle heeft uiteraard ook een communicatieve dimensie, maar deze is – wederom – niet de beslissende factor.

De betekenis van de factor macht wordt overigens door vele onderzoekers naar kennissystemen niet ontkend. Zo behandelt Röling uitdrukkelijk de grote invloed van een effectieve lobby door boerenorganisaties, zowel op het landbouwbeleid, als – specifiek – op het onderzoeks- en voorlichtingsbeleid (Röling, 1989).

Komen we tenslotte terug op de mogelijkheid om kennissystemen kritisch te beoordelen. In het door ons gekozen conceptuele kader kan een kennissysteem op tenminste twee wijzen geëvalueerd worden:

- op de interne effectiviteit. Te denken valt aan de integratie van informatiestromen, ook binnen het onderzoek (van minder naar meer toegepast) en – uiteraard – uiteindelijk aan de mate, de spreiding en de snelheid van de kennisbenutting (dus ook bijvoorbeeld door de overheid).
- op de wijze waarop een kennissysteem van de doelstellingen van een sociaal handelingsysteem beantwoordt. Hierbij kan het criterium zijn de mate waarin de als belangrijk gedefinieerde problemen worden opgelost.

Zonder een interne effectiviteit is aan een vanuit de doelen van een sociaal handelingsysteem gesteld criterium niet te voldoen. Maar we worden bij het tweede punt ook geconfronteerd met de discussie over invloed-relaties en hoe deze de prioriteiten van het kennissysteem beïnvloeden.

Laat ik een voorbeeld geven. Vanuit een milieu-organisatie gezien zal het landbouwkennissysteem absoluut niet het succes genoemd kunnen worden, waarvoor het doorgaat. Kennelijk hebben degenen die de kwaliteit van het milieu (de kwaliteit van bodem, water en lucht) vooropstellen, onvoldoende invloed kunnen uitoefenen, waardoor de landbouw in Nederland een ontoelaatbare bijdrage aan 'het milieuprobleem' heeft geleverd. Het landbouwkennissysteem heeft gefaald in zijn functie t.b.v. de noodzakelijke handhaving van een gezond natuurlijk milieu. Het heeft de problemen aanzienlijk vergroot. Als belangrijke instantie is de overheid hier te bekritisieren, die te traag heeft gereageerd op de signalen, mede door de politieke druk vanuit de landbouw. Het door haar gestimuleerde landbouwkennissysteem, passend in een bepaald landbouwmodel, is te eenzijdig gericht op het vergroten van de produktiviteit.

Door kennissystemen als aspect-systemen op te vatten van sociale handelingsystemen, krijgen we meer oog voor de politieke dimensie van hetgeen aan kennis wordt gegenereerd, getransformeerd en benut. Zo kan ook de rol van de overheid (en andere beïnvloeders) beter worden geproblematiseerd.

ABSTRACT, van Woerkum Cees, Het besturen van kennissystemen, Massacommunicatie, 2, 1990, p. 99-115.

Knowledge systems theory is one of the most promising parts of extension science. An important theme is the question where we draw the boundary lines. Is it wise to look at knowledge systems as relative autonomous entities, in an influential context, but with a powerful control by its own elements, e.g. via 'user control', or is it better to consider a knowledge system as an aspect system of a larger system of social action? In this article the author pleads in defence of the last option, because of the fact that in many situations industrial or governmental forces have a decisive influence on the way a knowledge system – in the restricted sense – can function. This article elaborates especially on the influence of the government.

LITERATUUR

- Ban, A.W. van den en H.S. Hawkins, *Agricultural extension*, Essex, Longman, 1985.
- Braam, A. van, *Leerboek bestuurskunde*, Muiderberg, Coutinho, 1986.
- Bosman, J., E. Hollander, P. Nelissen, K. Renckstorf, F. Wester en C. van Woerkum, *Het omgaan met kennis – en de vraag naar voorlichting*, Nijmegen, ITS, 1989.
- Dissanayake, W., Understanding the role of the environment in knowledge generation and use: a plea for a hermeneutic approach, in: Beal, G.M., W. Dissanayake en S. Konishima (red.), *Knowledge generation, exchange and utilization*, Boulder, Westview press, 1986.
- Havelock, R.G., *Planning for innovation through dissemination and utilization of knowledge*, Ann Arbor, Center for research on utilization of scientific knowledge, 1971.
- Huizinga, B., Veranderende percepties in de voorlichting; implicatie voor voorlichtingskundig onderzoek in de derde wereld, in: *In de Ban van de voorlichtingskunde*, liber amicorum voor prof. dr. ir. A.W. van den Ban, vakgroep Voorlichtingskunde, 1983.
- Deutsch, K., Communication theory and political integration, in: Jacob, P.E. en J.V. Toscano (Red.), *The integration of political communities*, Philadelphia, Lippincot, 1964.
- Etzioni, A., *The active society; a theory of societal political processes*, New York, The Free Press, 1968.
- Katus, J. en L.C. Beets (red.), *Actuele vraagstukken van de overheidsvoorlichting*, Muiderberg, Coutinho, 1985.
- Kok, G., Wilke, H.A.M. en R.W. Meertens, *Voorlichting en verandering*, Groningen, Wolters-Noordhoff, 1987.
- Koningsveld, H., Voorlichting: manipulatie of kritiek, in: Gent, B. van en J. Katus (red.), *Voorlichting; theorieën, werkwijzen en terreinen*, Alphen aan den Rijn, Samsom, 1984, blz. 68-85.
- Maarse, J.A.M., *Ontwerpen van beleid; enkele thema's*, Bestuurswetenschappen, jrg. 40 (1986), blz. 480-491.
- Rogers, E.M., *Diffusion of innovations*, New York, Free Press, 1983.
- Röling, N.G., *Extension science; information systems in agricultural development*, Cambridge, Cambridge University Press, 1988.
- Röling, N.G., *The agricultural research-technology transfer interface: a knowledge system perspective*, Den Haag, ISNAR, 1989.
- Schuetz, A., *Gesammelte Aufsätze*, 2, Den Haag, Martinus Nijhoff, 1972.
- Stappers, J.G., *Massacommunicatie; een inleiding*, Amsterdam, De Arbeiderspers, 1983.
- Vught, F.A. van, In plaats van het interventionisme, in: Lieshout, W.C.M. van e.a. (red.), *Bestuur en meesterschap; opstellen over samenleving, staat en sturing*, Den Haag, Staatsuitgeverij, 1988, blz. 43-58.
- Wagemans, M.C.H., *Voor de verandering, een op ervaringen gebaseerde studie naar de spanning tussen de theorie en de praktijk van het besturen*, dissertatie, Heythuysen, 1987.
- Warren, D.M., L.J. Slikkeveer en S.O. Titolola, *Indigenous knowledge system; implications for agriculture and international development*, Ames Iowa state university, 1989.
- Woerkum, C.M.J. van, *Wetgeving en communicatie als beleidsinstrument; een integrerende benadering*, Bestuurswetenschappen, jrg. 42 (1988), blz. 322-336.
- Woerkum, C.M.J. van, *Effectieve voorlichting in de gewasbescherming*, Gewasbescherming, jrg. 20 (1989), blz. 111-118.
- Woerkum, C.M.J. van, *Information and the political process to control environmental problems*, paper voor European Seminar on Knowledge Management and Information Technology, Wageningen, 1989.

Zuurbier, P.J.P., *De besturing en organisatie van de landbouwwoorlichtingsdienst*, dissertatie, Wageningen, 1984.

NOTEN

- ¹⁾ Aan dit artikel is door diverse anderen actief bijgedragen, met name door N.G. Röling, H. Koningsveld en D. Bijgaard.

JAN DE RIDDER

Informatie zoeken in politieke teksten

Politieke taal is taal waarmee beleid wordt belicht en beschreven. Een verzameling uitspraken over beleid vormt een betoog. De evaluatieve redenering staat meestal centraal in een politiek betoog. Met de inhoudsanalyse methode 'Netwerkanalyse voor Evaluatieve Teksten', kunnen evaluatieve redeneringen in teksten worden blootgelegd. Daarvoor moet een tekst zorgvuldig worden ontleed waarbij zinnen worden uiteengelegd in kernzinnen. Een kernzin is een linguïstische constructie waarmee een relatie tussen twee zogenaamde kenobjecten wordt gespecificeerd. De resultaten van de ontleding worden opgeslagen in een netwerk, een databasestructuur die mogelijkheden biedt voor allerlei verschillende analyses. De methode blijkt goed bruikbaar in onderzoek naar de berichtgeving door kranten. Op dit moment wordt gewerkt aan het geschikt maken van de NET-methode voor het opbouwen van databanken ten behoeve van beleid. Daarvoor moet gedetailleerder naar teksten worden gekeken, waarbij naast de evaluatieve redenering verschillende andere soorten redeneringen worden onderscheiden, zoals de gelijkenisredenering en de causale redenering.

Veel wetenschappers die schrijven over politieke taal, richten hun aandacht vooral op het specifieke gebruik dat politici of anderen die politiek bedrijven (journalisten bijvoorbeeld) van taal maken om een boodschap aan te laten slaan. Men vraagt daarbij aandacht voor retorica, propaganda, manipulatie-technieken, overvloedig gebruik van beeldspraak etc (zie bijvoorbeeld: De Landtsheer 1987). Het adjectief 'politiek' verwijst dan meer naar de verpakking dan naar de inhoud. Bij politieke taaluitingen gaat het in deze zin om behendig, sluw of arglistig taalgebruik. Zonder het belang van dit soort onderzoek te willen ontkennen, zouden wij aandacht willen vragen voor een andere invalshoek. Het adjectief 'politiek' kan immers ook verwijzen naar de inhoud. Dan duidt men op taaluitingen waarmee politiek onder woorden wordt gebracht, dat wil zeggen taal, waarmee beleid wordt weergegeven en/of wordt belicht. Ook bij het beschrijven of belichten van beleid kan en zal men natuurlijk behendig of arglistig te werk gaan, retorisch geweld gebruiken en soms overdadig gebruik maken van metaforen, maar dat is in deze optiek niet een noodzakelijke voorwaarde om te kunnen spreken van politieke taal.

Politieke teksten zijn er in soorten en maten en worden ook door verschillende soorten bronnen geproduceerd. Ter illustratie zijn in Diagram 1 twee stukjes tekst weergegeven. Het eerste is een alinea uit een hoofdredactioneel commentaar van NRC Handelsblad. In dat stukje wordt de politiek belicht. Het andere stukje tekst is gecompileerd vanuit het rapport van de commissie Roethof over kleine criminaliteit. Daarbij gaat het om een beschrijving van mogelijke beleid.

Diagram 1 Voorbeelden van politieke teksten

NRC Handelsblad hoofdredactioneel commentaar (14-11-1989)

.... Unaniem zegt het CDA: "Verder met Lubbers". De verdeeldheid blijkt pas als het gaat om de vraag met wie Lubbers verder moet. Dus luidde het antwoord van Lubbers afgelopen maandag op de kardinale vraag: verder met de VVD aangevuld met D66 en als D66 niet wil met PvdA, maar dan zonder de Democraten. Een antwoord dat D66-fractie leider Van Mierlo terecht als 'bizar' heeft afgedaan. ....

Korte compilatie uit Eindrapport Commissie kleine criminaliteit (1986)

Kleine criminaliteit moet negatief worden beoordeeld, omdat het onrust onder de bevolking teweeg brengt en schade voor bedrijven en burgers veroorzaakt. Vandalisme is een bepaalde vorm van kleine criminaliteit die zou kunnen worden samengevat met de term de terreur van de straat. Het doelloos vernielen van publieke eigendommen komt onder andere voort uit de verveling, die veroorzaakt wordt door de werkloosheid. Een effectief werkgelegenheidsbeleid zou derhalve wel eens een gunstig effect kunnen hebben op de omvang van het vandalisme. Ook planologische maatregelen kunnen echter zorgen voor vermindering van vandalisme, en daarmee voor minder kleine criminaliteit.

In elke politieke tekst zit – hoe gebrekkig ook geformuleerd – een politiek betoog. Als men een politiek betoog aan een nader onderzoek onderwerpt, kunnen daarbinnen 'deelbetogen' of *redeneringen* worden onderscheiden. Hoe gedetailleerder men kijkt hoe meer verschillende redeneringen men kan ontdekken. In het stukje uit NRC Handelsblad staat bijvoorbeeld een redenering over hoe de ene *actor* (het CDA) staat tegenover een andere actor (D66) en dat is zeer wisselvallig. D66 mag immers soms wel en soms niet mee doen. Daarnaast is er een redenering te vinden over hoe het CDA moet worden beoordeeld. Het CDA moet negatief worden beoordeeld, want het CDA geeft een *bizar* antwoord, vindt ook de bron. In het stukje over kleine criminaliteit zien we weer een heel ander soort redenering. Daarin staat bijvoorbeeld een redenering over hoe een bepaalde *factor* (werkloosheid) een andere factor (kleine criminaliteit) beïnvloedt.

Wij houden ons al lang bezig met de ontwikkeling en toepassing van methoden om politieke teksten te analyseren en redeneringen bloot te leggen. Ons onderzoek was tot nu vooral gericht op de analyse van kranten en het achterhalen van persopinies. We probeerden daarbij vast te stellen welke redeneringen over actoren door middel van bijvoorbeeld een commentaar uit NRC Handelsblad (zie Diagram 1) de lezers worden voorgehouden. De daarvoor door ons ontwikkelde methode voor inhoudsanalyse 'de NET-methode' heeft echter een verdergaande pretentie. In de artikel gaan we in op andere mogelijkheden die het op NET-achtige wijze kijken naar teksten biedt. Het gaat daarbij om de vraag *hoe op wetenschappelijke verantwoorde wijze informatie relevant voor het nemen van beleidsbeslissingen in politieke teksten kan worden opgezocht*.

Dit soort onderzoek is van belang omdat een goede methode voor de analyse

van politieke teksten een eerste stap betekent op weg naar een hulpmiddel voor informatieverwerking. En dat is zinvol omdat mensen, zo leert onderzoek, vaak niet goed in staat zijn om informatie te verwerken die bij het ontwerpen van beleid en het nemen van beslissingen relevant is. In beslissingsprocessen worden – ook als alle relevante informatie voor handen is – niet alle alternatieven van een keuzeprobleem in de beschouwing betrokken, belangrijke consequenties genegeerd etc (Slovic e.a. 1977, Van Raay 1977, Svenson 1979, Kahneman e.a. 1982, Winterfeldt en Edwards 1986, Neijens 1987).

Informatieverzorging bij de oplossing van beslissingsproblemen is dus gewenst. En, zoals al werd opgemerkt, een eerste stap daarbij is hulp bij het opzoeken van informatie in teksten. Informatie wordt hier, net als overigens in de titel van het artikel, wat losjes gebruikt. Daarbij wordt gesuggereerd dat informatie een 'meerwaarde' heeft; het gaat niet om zomaar 'data' of 'gegevens' maar om 'informatie'. Onder 'informatiekundigen' is het niet ongebruikelijk om informatie in deze zin te typeren; bij informatie gaat het dan om de inhoud, *om iets waar een ontvanger wat aan heeft* (Davis en Olson 1987: 200). Vaak wordt informatie algemener omschreven zoals *'informatie is alles wat als bericht, overdracht van kennis, gegeven een persoon of informatieverwerkend toestel bereikt'* (Van Dale 1984). Vervolgens wordt dan wel een onderscheid gemaakt tussen drie verschillende aspecten van informatie: het syntactische, semantische en pragmatische aspect van informatie (Van Peursen e.a. 1968: 18; zie ook Van Cuilenburg 1982). Bondig samengevat wordt daarmee bedoeld op respectievelijk verpakking, inhoud en effect. Het zoeken in teksten naar 'dat waar je als ontvanger iets aan hebt' kan, gebruik makend van die aspecten, worden gepreciseerd als: het analyseren en samenvatten van teksten om informatie te produceren waarvan de semantiek vanuit het perspectief van de onderzoeker zo groot mogelijk is en de syntactische omvang zo gering mogelijk. Een tekst met alle 'franje' en 'ballast', die horen bij een 'leesbaar' verhaal, wordt, met andere woorden, omgezet in een 'sobere' 'tekstdatabase' waarin alleen die informatie staat die voor een bepaald (beslissings-)probleem relevant is. Zo zou bijvoorbeeld allerlei informatie over kleine criminaliteit (informatie zoals in het tweede stukje tekst in Diagram 1 is weergegeven) kunnen worden verzameld en geanalyseerd om vervolgens te worden opgeslagen in zo'n tekstdatabase, waarna een beslisser met behulp van die tekstdatabase kan proberen vast te stellen wat de meest wenselijke maatregelen zijn om kleine criminaliteit te bestrijden.

Bij de beantwoording van de vraag 'hoe op wetenschappelijke verantwoorde wijze informatie relevant voor het nemen van beleidsbeslissingen in politieke teksten kan worden opgezocht?', zal eerst worden ingegaan op de

vraag wat wetenschappelijk verantwoord zoeken impliceert. Daarbij zal de door ons ontwikkelde NET-methode worden geïntroduceerd. Daarna zal de vraag aan de orde worden gesteld wat relevante beleidsinformatie is. Zodat tot slot kan worden ingegaan op de vraag welke nieuwe elementen in de NET-methode moeten worden ingebouwd om de opbouw van zinvolle databanken voor beleidsontwikkeling mogelijk te maken.

Wetenschappelijk zoeken

Iemand die informatie wil overdragen kan dat schriftelijk doen. Als de door de schrijver neergelegde informatie weer moet worden opgezocht, moet de tekst worden gelezen en begrepen. Wanneer verdient dat lezen en begrijpen nu het etiket *wetenschappelijk*? Iederéén leest immers en probeert te begrijpen. Wat cruciaal is, is het gebruik van een methode. Methoden waarmee men in de sociale wetenschappen documenten analyseert, worden aangeduid met de term *inhoudsanalyse*. Bij inhoudsanalyse gaat het overigens niet alleen om teksten; iedere communicatieboodschap kan onderwerp van analyse zijn. In deze paragraaf wordt eerst in algemene zin aangegeven wat methodisch analyseren van communicatieboodschappen impliceert. Daarna wordt in de volgende paragraaf één en ander toegespitst en de door ons ontwikkelde NET-methode beschreven.

Definities

Het 'methodisch analyseren' wordt handen en voeten gegeven aan de hand van een definitie. Het toevoegen van een nieuwe definitie van inhoudsanalyse aan de rij al bestaande definities lijkt een niet erg productieve bezigheid. Toch wordt hieronder een eigen omschrijving gegeven. Ons staat namelijk een wat andere toepassing voor ogen (documenten omzetten in tekstdatabases) dan bij inhoudsanalyse gebruikelijk is. Daarmee betreden we het terrein van de informatiekunde, een terrein dat binnen de communicatiewetenschap steeds sterker in de belangstelling komt te staan. Met onze definitie willen we terminologisch een brug te slaan tussen inhoudsanalyse in de traditionele zin en informatiekunde.

Wij definiëren inhoudsanalyse als:

iedere methode waarmee op navolgbare wijze semantiek van de informatie uit een communicatieboodschap kan worden vastgelegd in de vorm van een gestructureerde gegevensverzameling.

In andere definities van inhoudsanalyse zoals bekend uit de literatuur zijn vergelijkbare elementen aan te treffen. Er zijn echter ook verschillen. We geven hieronder vijf bekende definities weer:

Inhoudsanalyse ('Content Analysis') is:

- the statistical semantics of political discourse; ... content analysis ... attempts to characterize the meanings in a given body of discourse in a systematic and quantitative fashion (Kaplan 1943: 230);
- a research technique for the objective, systematic, and quantitative description of the manifest content of communication (Berelson 1952: 18);
- any technique for making inference by objectively and systematically identifying specified characteristics of messages (Holsti 1969: 14);
- eine Untersuchungstechnik oder ein Untersuchungsinstrument zur Analyse des gesellschaftlichen, letztlich des ideologischen Gehalts von Texten bezeichnet. (Ritsert 1972: 9);
- a research technique for making replicable and valid inferences from data to their context (Krippendorff 1980: 21).

Standaardelementen in de definitie van inhoudsanalyse

Niet alles in onze definitie is nieuw of afwijkend. Zo wordt gesproken van *iedere methode*, waarmee wordt duidelijk gemaakt dat er sprake is van niet één maar een verzameling methoden. Dit element is in de meeste, bekende definities uit de literatuur terug te vinden.

Er wordt ook gesproken over *navolgbare wijze*. Dit is een formulering in de geest van Krippendorff. We zien in veel definities – de definitie van Ritsert vormt een uitzondering – criteria terug als 'objectief' en 'systematisch'. Terwijl iedereen eigenlijk 'alleen maar' doelt op wat Krippendorff noemt 'repliable': de werkwijze moet in regels zijn vastgelegd zodat deze 'navolgbaar' is, andere onderzoekers moeten bij gebruik van de methode met dezelfde data dezelfde resultaten krijgen.

Voor het empirisch domein van inhoudsanalyse worden in de definities veel verschillende termen gebruikt: '(a given body of) discourse', 'content of communication', 'message', 'data'. Wij preferen de min of meer traditionele term *communicatieboodschap*. 'Data' – een term uit de omschrijving van Krippendorff – is te neutraal; inhoudsanalyse zou daarmee zo ongeveer alle onderzoekstechnieken gaan omvatten. Een communicatieboodschap kan dan vervolgens worden omschreven (zie ook Krippendorff (1980: 29 ev.) als *data* (een verzameling van gegevens) die niet gestructureerd en niet uitgelokt is door een onderzoeker met het oog op zijn of haar doelstelling. Beide stukjes tekst in Diagram 1 (over het 'bizare antwoord van het CDA' en over 'kleine criminaliteit') zijn communicatieboodschappen in deze zin.

Specifieke elementen in de definitie van inhoudsanalyse

De doelstellingen of het eindpunt van inhoudsanalyse ligt in omschrijvingen zoals van Krippendorff en Holsti niet erg vast. In termen van Holsti gaat het bij inhoudsanalyse om het creëren van mogelijkheden om (zinvolle) gevolgtrekkingen te kunnen maken. In onze omschrijving is gekozen voor de term *gestructureerde gegevensverzameling*. Daarmee wordt aansluiting gezocht bij formuleringen uit de sfeer van de informatiekunde, waarbij men na vaststelling van de informatiebehoefte, de gegevensstructuur ontwerpt, om vervolgens op zoek te gaan naar informatie waarmee die structuur gevuld kan worden. Als er sprake is van een zinvol gestructureerde en gevulde tekstdatabase dan is de inhoudsanalyse afgerond: een document is omgezet in een gestructureerde gegevensverzameling, die mogelijkheden biedt voor de reconstructie van reneringen.

Maar wat moet er eigenlijk in die tekstanalyse? Bij de omschrijving van wat er met behulp van inhoudsanalyse in communicatieboodschappen moet worden waargenomen en 'gemeten', lopen de meningen nogal uiteen. In onze omschrijving wordt het empirisch bereik aangeduid met de term *semantiek* van de informatie. Kaplan spreekt in zijn definitie van 'statistical semantics'. Dat typeert duidelijk de nadruk op *kwantitatieve* beschrijving van teksten, waar men in die tijd naar streefde. Kracauer betoogde in de jaren vijftig en na hem vele andere dat *kwantitatieve* onderzoekstechnieken zinniger conclusies mogelijk maakten (1952), omdat dan zogenaamde 'latente' kenmerken van communicatieboodschappen konden worden onderzocht. En die *latente* kenmerken zouden veel meer het onderzoeken waard zijn dan de *manifeste* kenmerken. Dat mondt dan uit in definities zoals die van Ritsert. Mede onder invloed van die discussies wordt in latere (algemene) definities de beperking tot 'manifeste' inhoud die bij Berelson nog zo pregnant aanwezig ("black marks on white", zoals Berelson het uitdagend formuleerde) is, achterwegen gelaten (zie bijvoorbeeld de definitie van Holsti).

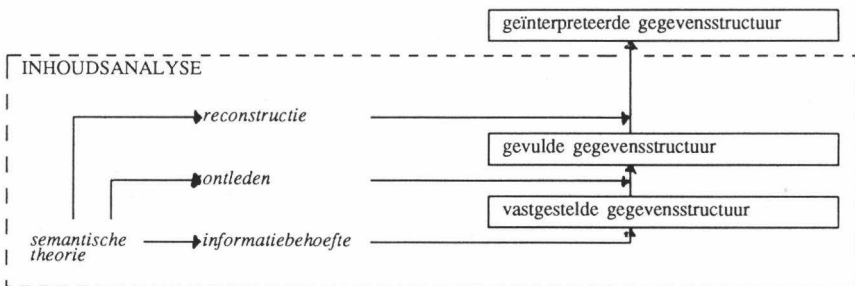
Bij het onderscheid manifest/latent gaat het niet om een principieel onderscheid (zie ook Galtung 1973: 274 ev; Van Cuilenburg en Noomen 1984: 71 ev). Kenmerken zijn latenter en minder manifest, naarmate de theorie die ligt tussen meting en uitspraak uitgebreider of meer abstract is. Daarbij moet het echter altijd wel gaan om een 'operationaliseringstheorie', waarbij wordt verantwoord op welke wijze bedoelde kenmerken worden vertaald in kenmerken die in communicatieboodschappen waarneembaar zijn. Bij gebruik van de term 'semantiek van de informatie' kiezen wij niet voor onderzoek naar òf manifeste òf latente kenmerken. We stellen echter wel de inhoud centraal en niet de interpretatie die een bepaalde ontvanger er aan zou kunnen geven noch de intentie van de zender.

Bij een interpretatie van een ontvanger gaat het niet om semantiek maar om pragmatiek van informatie. Bij het *zoeken* naar informatie zal een ontvanger in de rol van onderzoeker natuurlijk op een bepaalde manier – we komen daar nog op terug – selecteren. In de definitie wordt dan ook niet gesproken over *de* semantiek van de informatie. Selecteren is echter nog geen interpreteren. Bij de interpretatie van een teksten spelen namelijk behalve de inhoud van een tekst ook allerlei verwachtingen over die inhoud een rol. Bijvoorbeeld verwachtingen die niet zonder meer door medetaalgebruikers worden gedeeld omdat ze te maken hebben met het persoonlijk referentiekader van een ontvanger. Of verwachtingen die gebaseerd zijn op kennis van de zender. In onze benadering moet het bij *inhoudsanalyse* echter blijven gaan om de inhoud van een tekst.

De intentie van een zender is natuurlijk bepalend voor de inhoud en in die zin ook een mogelijk criterium voor de geldigheid van analyseresultaten (zie kort verslag in de volgende paragraaf over onderzoek naar de kwaliteit van de NET-methode). Een zender kan echter bij het onder woorden brengen van zijn bedoelingen 'fouten' maken. Bij inhoudsanalyse moet het echter blijven gaan om – we herhalen het nog eens – de inhoud van de tekst zoals die uiteindelijk geproduceerd is.

Als het startpunt noch ontvanger noch zender maar de inhoud van een tekst is, dan moet het bij de operationaliseringstheorie ook allereerst gaan om een theorie op het niveau van taal. En dan geen grammaticale theorie maar een semantische theorie. Geen theorie over hoe een zin opgebouwd is uit onderwerp, gezegde en lijdend voorwerp maar een theorie over hoe een redenering wordt opgebouwd. Die *semantische* theorie bepaalt in wat voor termen de informatiebehoefte moet worden geformuleerd, hoe de ontleding van een tekst moet plaatsvinden en welke mogelijkheden voor reconstructie van redeneringen er zijn. In Diagram 2 wordt één en ander samengevat.

Diagram 2 Onderdelen van inhoudsanalyse

De NET-methode

Wij hebben in het kader van eerder onderzoek een methode voor inhoudsanalyse ontwikkeld: de NET-methode; NET staat voor Netwerkanalyse van Evaluatieve Teksten. Onze benadering vertoont enige verwantschap met andere pogingen om politieke taal in netwerkachtige structuren samen te vatten (Kuypers 1980; Gallhofer e.a. 1986) en met pogingen om wetenschappelijke informatie in kennisgrafen vast te leggen (Bakker 1987; De Vries 1989). De historische wortels van de methode liggen echter in de *evaluatie assertion analysis* van de psycholinguïst Charles E. Osgood (1956). In dit artikel wordt de NET-methode slechts kort geïntroduceerd. Voor uitgebreidere informatie wordt verwezen naar onze publicaties.¹⁾

In de vorige paragraaf is aangegeven dat we op zoek moeten naar de semantiek van de informatie. Wetenschappelijk zoeken vraagt om een theorie over hoe de semantiek die de onderzoeker wil achterhalen kan worden vastgesteld.

Semantische theorie

Het startpunt ligt dus bij Osgood. Geherformuleerd in onze termen was de cruciale stelling van Osgood dat er in een tekst een fundamenteel onderscheid moet worden gemaakt tussen:

- kenobjecten, over wiens appreciatie men redelijkerwijs van mening kan verschillen. CDA, D66, Lubbers, de communisten, de fundamentalisten zijn allemaal kenobjecten. Sommigen zullen deze kenobjecten negatief appreciëren, anderen positief.
- predicaten, waarvan de evaluatieve betekenis voor 'reasonable sophisticated users of language' in grote trekken dezelfde is. Woorden zoals 'vriend' en 'vrede' bijvoorbeeld hebben min of meer dezelfde evaluatieve betekenis voor een taalgebruiker: de 'common meaning' is positief.

De centrale these van onze theorie is dat de informatiebehoefte van een onderzoeker voor zover die betrekking heeft op de semantiek van een tekst *altijd* kan worden geformuleerd in termen van relaties tussen kenobjecten. Om die informatiebehoefte te bevredigen moet een tekst nauwkeurig worden ontleed. Bij die ontleding moet zin voor zin worden nagegaan wat voor uitspraken er met behulp van predicaten over kenobjecten kunnen worden gedaan. Eén en ander moet zo gebeuren dat we door het combineren van uitspraken weer de redeneringen kunnen reconstrueren, die in een tekst zijn neergelegd en gegeven de informatiebehoefte als essentieel moeten worden beschouwd.

Vaststellen informatiebehoefte

Bij de analyse is de eerste stap het vaststellen van de informatiebehoefte. Daarbij kunnen nog verschillende fasen worden onderscheiden. Het gaat in de eerste plaats om een methodische afbakening waarbij wordt aangegeven welke redeneringen in een tekst moeten worden achterhaald. Bij de ontwikkeling van de NET-methode concentreerden we ons in eerste instantie op de evaluatieve redenering.

Een *evaluatieve redenering* is gericht op onderbouwing van de stelling dat een bepaald kenobject op een bepaalde wijze wordt geëvalueerd. Een evaluatieve redenering kan bestaan uit een direct evaluatieve uitspraak (bijvoorbeeld de negatieve uitspraak: CDA geeft bizar antwoord). Evaluatie kan echter ook op indirecte wijze worden 'overgedragen' via gelijkenuitspraken, causale uitspraken of uitspraken over affectieve relaties: als betoogd wordt dat het CDA verder wil met de VVD, terwijl ook gemeld wordt dat de VVD niet deugt, dan deugt eigenlijk ook het CDA niet. Omdat veel van onze analyses betrekking hadden op actoren, ging onze interesse ook uit naar beschrijvingen van relaties tussen actoren. Daarbij gaat het om *affectieve redeneringen*. Een dergelijke redenering kan weer direct zijn of indirect. Immers als betoogd wordt dat de PvdA wel verder wil met het CDA terwijl het CDA D66 volstrekt niet ziet zitten, dan wordt er indirect ook iets negatiefs gezegd over de relatie tussen PvdA en D66.

Bij een concreet onderzoek moet de informatiebehoefte natuurlijk – en dat is een tweede fase – nog nader worden toegespitst. Een onderzoeker heeft immers over het algemeen ook een bepaalde *inhoudelijke* belangstelling. Het gaat niet om allerlei willekeurige evaluatieve redeneringen maar om specifieke. Deze nadere specificatie van de informatiebehoefte gebeurt door kenobjecten te omschrijven waarnaar de interesse met name uit gaat; dat zijn de zogenaamde *relevante* kenobjecten. Door specificatie van die kenobjecten is de gegevensstructuur nauwkeuriger omschreven. Het belang van deze eerste stap is niet te onderschatten. De gekozen relevante kenobjecten vormen als het ware de bril waarmee naar een tekst wordt gekeken. Een onderzoeker kan bijvoorbeeld geïnteresseerd zijn in beschrijvingen van de verhoudingen tussen de belangrijkste politieke partijen (CDA, PvdA, VVD en D66). Die vier partijen vormen dan de relevante kenobjecten en de onderzoeker zal in een tekst zoals het commentaar uit NRC Handelsblad op zoek gaan naar uitspraken over die kenobjecten.

Ontleden

Om de gegevensstructuur te kunnen vullen, wordt van een tekst zin voor zin nagegaan of er iets gezegd wordt over één van de relevante kenobjecten. Een uitspraak over een kenobject in een zin wordt geformuleerd als een zogenaamde *kernzin*. In een kernzin wordt door middel van een predicaat iets positiefs of negatiefs gezegd over de relatie tussen twee kenobjecten. De splitsing van een tekst in kernzinnen is een vorm van ontleding. In Diagram 3 is de ontleding weergegeven van de laatste zin van de voorbeeldtekst (zie Diagram 1) uit NRC Handelsblad.

In die laatste zin zitten drie kernzinnen. De specificatie van de kernzin begint bij alle drie met 'Bron:'. Daarmee wordt aangegeven dat ze alle drie voor rekening komen van de bron zelf (het zijn geen citaten of parafrasen). Daarna volgt het X-kenobject; dat is in de drie kernzinnen achtereenvolgens D66, CDA en weer D66. Het X-kenobject is het 'actieve' subject in de zin. Na het X-kenobject volgt het predicaat. Het predicaat drukt een bepaalde mate van verbondenheid uit van het X-kenobject met het Y-kenobject: de *connectie*. Dat Y-kenobject staat steeds als laatste van een kernzin gespecificeerd en is het 'passieve' object in een zin. In de eerste kernzin is dat het CDA. Bij de andere twee kernzinnen gaat het niet om de specificatie van een relatie tussen twee kenobjecten maar om een beoordeling van een kenobject. Het CDA (kernzin 2) handelt *bizar* volgens (ook) de bron en D66 (kernzin 3) maakt een *terechte* opmerking. Door introductie van het abstracte kenobject I, het 'Ideaalpunt', kunnen echter ook oordelen geformuleerd worden als een relatie tussen twee kenobjecten.³⁾ Het negatieve oordeel over het CDA ('bizar antwoord') wordt gespecificeerd als een afwijking van wat *de bron als ideaal* beschouwd.

Diagram 3 Ontleding van een voorbeeldzin uit diagram 1

zin: Een antwoord dat D66-fractie leider Van Mierlo terecht als 'bizar' heeft afgedaan.

kernzinnen:

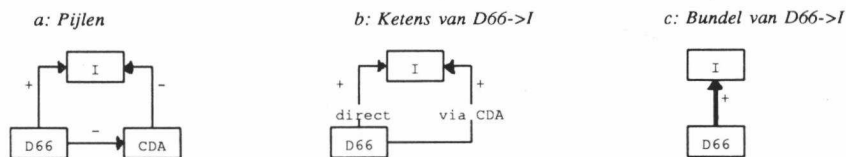
Bron:	D66	/doet antwoord af als bizar/	CDA
Bron:	CDA	/geeft bizar antwoord/	IDEAAL
Bron:	D66	/maakt terechte opmer- king/	IDEAAL

Reconstructie

De 'gegevensstructuur' die bij toepassing van de NET-methode, moet worden 'gevuld', kan in algemene zin worden getypeerd als een netwerkstructuur. Kenobjecten worden in zo'n netwerk weergegeven als 'punten' en predicaten als 'pijlen'. De ontleding van een stukje tekst levert een gestructu-

reerde gegevensverzameling op die – bekeken vanuit het perspectief van de onderzoeker – efficiënt is. Er is er een beperkt maar toegespitst 'plaatje' gemaakt van de oorspronkelijke tekst (zie Diagram 4a). Toch kan bij 'echte' teksten met veel verschillende kenobjecten het netwerk te omvangrijk worden om snel de relevante redeneringen te kunnen traceren. In die gevallen moet met behulp van netwerktechnieken bepaalde delen van het betoog, bepaalde redeneringen, worden *gereconstrueerd*. Daarbij gaat het om presentatie- en interpretatietechnieken. De belangrijkste techniek is het samenvatten van (delen van) het netwerk.

Diagram 4 Pijlen, ketens en bundels

De eerste stap is het combineren van pijlen (uitspraken). Opeenvolgende pijlen vormen een keten. Met behulp van rekentechnieken kunnen ketens worden kortgesloten, zodat informatie wordt gecomprimeerd. Een cruciaal element bij het doorekenen van netwerken is de toepassing van het *transitiviteitsbeginsel*. Bij het voorbeeld in Diagram 4a lopen er tussen D66 en het Ideaal twee ketens: een directe en een indirecte (via het CDA). Beide drukken een positief oordeel uit over D66. Bij de directe keten volgt dat direct uit de ontleding. Bij de indirecte keten moet om deze conclusie te kunnen trekken het transitiviteitsbeginsel worden toegepast. D66 is goed want het keurt een partij af die sterk afwijkt van het Ideaal van de Bron (en min maal min = plus). Na dit doorrekenen ontstaat Diagram 4b. Beide ketens zijn positief, de ontleden zin is met andere woorden consistent en beide ketens kunnen nog verder wordt gecomprimeerd tot een bundel die indiceert dat (gemiddeld gesproken) het oordeel van de krant over D66 positief is (zie Diagram 4c).

Met behulp van de nu geïntroduceerde begrippen kunnen we een *redenering* over de 'relatie' van kenobject A naar kenobject B omschrijven als een verzameling van één of meer ketens van kenobject A naar kenobject B. Een keten is een reeks van opeenvolgende schakels tussen kenobjecten; het beginpunt van de reeks ligt in A en het eindpunt in B. Redeneringen kunnen worden getypeerd door het soort uitspraken dat een schakel kan vormen in een redenering. Evaluatieve redeneringen omvatten andere type uitspraken dan affectieve redeneringen. In de volgende paragraaf wordt daar nog nader aandacht aan besteed.

Gebruik van een computer

Het ontleden van zinnen en kernzinnen is arbeidsintensief. Het door ons ontwikkelde computerprogramma CETA (Computergestuurde Evaluatieve Tekstanalyse) dient om de analist te ondersteunen bij het maken van een NET-analyse van teksten. CETA is niet veel meer dan een 'data-entry', dat wil zeggen een hulpmiddel om gegevens in te voeren. Maar het is wel een handige data-entry, en één waarin de analist volgens de regels van de NET-methode te werk gaat.

Bij gebruik van CETA wordt de analist ondervraagd over een naast de computer liggende tekst. Voor elke zin wordt eerst gevraagd kenobjecten en predicaten te specificeren. Daarna wordt voor alle aldus vastgelegde kernzinnen gevraagd om de waarde van de connectie die door het predicat wordt gelegd te specificeren.

De ontleding zelf is dus mensenwerk. Bij de verdere analyse na de ontledingsfase, bij de reconstructie van redeneringen, kan natuurlijk wel veel worden overgelaten aan de computer. Ook CETA biedt mogelijkheden voor verdere analyse, met name voor het doorrekenen en comprimeren van het netwerk.

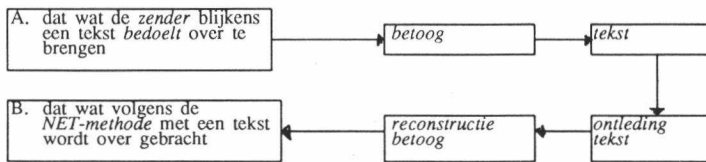
Resultaten van onderzoek

We hebben een aantal experimenten verricht om na te gaan of de NET-methode bruikbaar is. In eerdere publicaties zijn uitgebreide verslagen van die experimenten te vinden (zie Van Cuilenburg e.a. 1988a: appendix C, D en E). De conclusie is dat we een instrument in handen hebben, waarmee we op betrouwbare wijze, in een relatief korte tijd, valide reconstructies kunnen maken van de inhoud van een tekst. Betrouwbaarheid werd globaal gesproken vastgesteld door analyses van verschillende codeurs met elkaar te vergelijken. Met het 'zender-ontvanger experiment' hebben we een poging gedaan om de NET-methode te valideren.

In het *zender-ontvanger experiment* analyseerden proefpersonen (de 'ontvangers') met en zonder methode teksten die waren geschreven door een andere groep proefpersonen (de 'zenders'). De zenders schreven verhaaltjes waarin oordelen over en relaties tussen 4 actoren werden beschreven. Het aardige van zo'n soort onderzoek is dat het de onderzoeker dwingt om zo precies mogelijk weer te geven wat een methode beoogt te meten. Wat willen wij meten? Wij willen semantiek achterhalen die in een tekst besloten ligt. Wij willen vaststellen wat een zender *met* een communicatieboodschap en *blijkens* die communicatieboodschap heeft willen overbrengen (zie Diagram 5). Bij het geldigheids criterium gaat het om de mate van overeenstemming tussen

zender en analist over wat er in de tekst staat. Bij het experiment hebben we daarbij gecorrigeerd voor fouten die de zender maakt bij het 'coderen' van zijn tekst. Bedoelingen die niet op basis van de tekst zijn te achterhalen, kunnen tenslotte ook niet met een methode voor inhoudsanalyse worden achterhaald. Globaal gesproken vond die correctie plaats door na te gaan of bij een verschil tussen zender en de ontvangers, de ontvangers het onderling (met en zonder methode) eens waren. Als er sprake was van eensgezindheid bij de ontvangers dan werd verondersteld dat de fout bij de zender lag.

Diagram 5 NET-methode en het communicatieproces

geldigheids criterium: overeenstemming tussen (A) en (B)

De analyses werden verricht met behulp van het computerprogramma LISREL V. Conclusie: Redeneringen worden door codeurs met behulp van de NET-methode even valide gereconstrueerd als zonder methode. In beide gevallen kan de reconstructie als zeer valide worden beschouwd. De reconstructies zijn bij gebruik van de methode betrouwbaarder dan zonder gebruik van de methode. Voor verdere (technische) details zij verwezen naar Van Cuilenburg e.a. 1988a: appendix C.

De NET-methode en beleidsinformatie

De NET-methode biedt goede mogelijkheden voor de analyse van teksten. De methode is tot nu toe vooral gebruikt bij analyse van berichtgeving in dagbladen (zie bijvoorbeeld Van Cuilenburg e.a. 1985b; Kleinnijenhuis 1987, 1990). Daarbij ging het vooral om de evaluatieve (en in iets mindere mate affectieve) redenering. Op dit moment wordt gewerkt aan het geschikt maken van de NET-methode voor het opbouwen van tekstdatabanken, waarin informatie uit allerlei documenten zodanig is opgeslagen dat ze makkelijk in een beleidsvormingsproces kan worden betrokken.

Bij een dergelijke toepassing moet gedetailleerder naar teksten worden gekeken, waarbij verschillende soorten redeneringen worden onderscheiden. Het blijft gaan om het zelfde basisidee, om dezelfde semantische theorie, waarbij wordt verondersteld dat redeneringen kunnen worden achterhaald

door de ontleding van een tekst in kernzinnen die een relatie specificeren tussen twee kenobjecten. In deze paragraaf worden de verschillende stappen van de methode – bepaling informatiebehoefte, ontleding en reconstructie – nog eens langsgelopen om na te gaan wat het gedetailleerder naar teksten kijken voor consequenties heeft voor de methode. Ook zal nog aandacht worden besteed aan andere en nieuwe mogelijkheden voor computerondersteuning en onderzoek.

Informatiebehoefte

De eerste stap bij de bepaling van de informatiebehoefte is de vaststelling van de type redeneringen die relevant zijn. Bij het ontwikkelen van beleid, gaat de interesse natuurlijk in de eerste plaats uit naar manipuleerbare oorzaken (middelen) voor beoogde gevolgen (doelen). Dat impliceert dat het bij relevante beleidsinformatie allereerst gaat om *causale redeneringen*. Een causale redenering is een redenering gericht op de onderbouwing van de stelling dat een kenobject een effect heeft op een ander kenobject. In een causale redenering kunnen in ieder geval oorzaak-gevolg uitspraken voorkomen. Daarnaast kunnen echter ook gelijkenisuitspraken een schakel vormen in een causale redenering. In Diagram 6 zijn voorbeelden opgenomen van verschillende type redeneringen. In dat Diagram is ook een voorbeeld te vinden van een causale redenering. Daarbij gaat het om een redenering waarmee de stelling worden onderbouwd dat werkloosheid (K8) enig effect heeft op kleine criminaliteit (K1).

Daarnaast is voor de opbouw van een databank ook de zogenaamde *gelijkenisredenering* relevant. Vaak worden immers in beleidsteksten verschillende termen gebruikt voor vergelijkbare begrippen. Een gelijkenisredenering is gericht op de onderbouwing van de stelling dat een kenobject (in enige mate) overeenkomt met een ander kenobject. Een gelijkenisredenering is a-symmetrisch. Als er een gelijkenisrelatie bestaat van A naar B, dan bestaat er weliswaar ook een gelijkenisrelatie van B naar A. Maar de relatie van A naar B behoeft niet even sterk te zijn als de relatie van B naar A. In een gelijkenisredenering kunnen alleen maar gelijkenisuitspraken voorkomen. Dat soort uitspraken zijn er in soorten en maten. Voorbeelden zijn: 'Is-Gelijk', 'Is-Niet-Gelijk', 'Omvat', 'Is-Omvat-In', 'Is-Onderdeel-Van', 'Is-Hyponomie-Van', 'Is-Kenmerk-Van', etc. Zie Diagram 6 voor een voorbeeld. In het netwerk van de gelijkenisredenering in Diagram 6 worden de pijlen steeds beide kanten opgetrokken. Immers een gelijkenisrelatie van K1 naar K2 impliceert – zoals net al werd opgemerkt – ook een gelijkenisrelatie in omgekeerde richting.

In Diagram 6 zijn ook nog voorbeelden te vinden van evaluatieve en affectieve redeneringen. Die type redeneringen zijn al in de vorige paragraaf aan de orde gekomen en zijn bij het zoeken naar beleidsinformatie iets minder relevant.⁴⁾

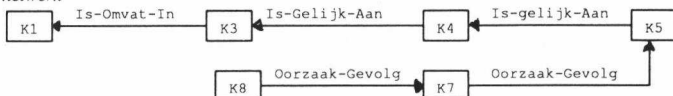
De eerder behandelde redenering van 'D66-CDA-Ideaalpunt', was een voorbeeld van een evaluatieve redenering op basis van een affectieve uitspraak. Het voorbeeld in Diagram 6 laat een eventueel beleidsrelevante evaluatieve redenering zien, gebaseerd op gelijkenisuitspraken en causale uitspraken. De affectieve redenering in Diagram 6 is niet ontleend maar wel geïnspireerd door het stukje uit NRC Handelsblad in Diagram 1.

Diagram 6 Voorbeelden van verschillende redeneringen

CAUSALE REDENERING

woorden: Vandalisme (K3) is een bepaalde vorm van kleine criminaliteit (K1) die zou kunnen worden getypeerd met de term de terreur van de straat (K4). Het doeleloos vernielen van publieke eigendommen (K5) komt voort uit verveling (K7), die veroorzaakt wordt door de werkloosheid (K8).

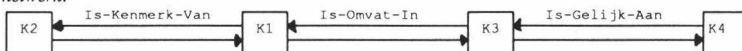
netwerk:

GELIJKENISREDENERING

woorden: Een kenmerk van kleine criminaliteit (K1) is de geringe justitiële straffen (K2). Vandalisme (K3) is een bepaalde vorm van kleine criminaliteit (K1) die zou kunnen worden samengevat met de term 'terreur van de straat' (K4).

netwerk:

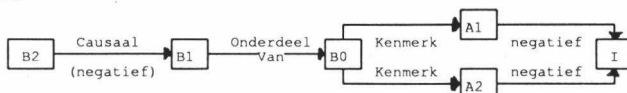

commentaar: In het pijlendiagram zijn alleen de verbale labels weergegeven die naar voren komen bij de redenering in woorden. De verbale labels die gegeven kunnen worden aan de 'omgekeerde' relatie zijn hiermee geïmpliceerd.

EVALUATIEVE REDENERING

woorden: 'Planologische maatregelen' (B2) zorgen voor vermindering van 'vandalisme' (B1), en daarmee voor minder 'kleine criminaliteit' (B0). En 'kleine criminaliteit' moet negatief worden beoordeeld, omdat het 'onrust onder de bevolking' (A1) teweeg brengt en 'schade voor bedrijven en burgers' (A2) veroorzaakt.

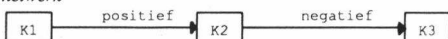
netwerk:

AFFECTIEVE REDENERING

woorden: De PvdA (K1) wil verder met het CDA (K2) dat D66 (K3) buiten sluit.

netwerk:

De tweede stap bij de bepaling van de informatiebehoefte is meer onderzoekspecifiek. De inhoudelijke interesse is niet altijd dezelfde. In de vorige paragraaf werd uitgegaan van een situatie waarin informatiebehoefte kan worden geformuleerd in termen van een bepaalde lijst van kenobjecten. Bij de analyse van beleidsinformatie is de informatiebehoefte vaak niet erg afgebakend. Een beleidsambtenaar in zijn rol van onderzoeker zou bijvoorbeeld wel eens geïnteresseerd kunnen zijn in *alles* wat er over kleine criminaliteit bekend is. Voordat aan de eigenlijke ontleding kan worden begonnen zouden relevante kenobjecten kunnen worden opgespoord via bijvoorbeeld een zogenaamde sneeuwbalstrategie: elk kenobject dat met een relevant kenobject in verband wordt gebracht, dat is in eerste instantie alleen – voortbordurend op het voorbeeld – kleine criminaliteit, is vanaf dat moment ook relevant.

Ontleding

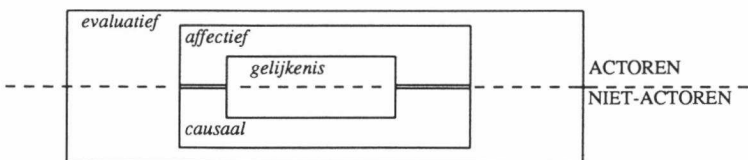
In de NET-methode, die in paragraaf 5 kort is samengevat, ging het om een Netwerk-analyse van *Evaluatieve Teksten*. Daarbij richten we ons voornamelijk op reconstructie van evaluatieve redeneringen. De analist van een beleidsdocument moet meer verschillende redeneringen onderscheiden, reconstrueren en analyseren. Dat wil niet zeggen dat bij de ontleding veel meer kernzinnen moeten worden gespecificeerd. Ook om een evaluatieve redenering bloot te leggen moet rekening worden gehouden met affectieve, causale of gelijkenisuitspraken. De verschillende redeneringen werden echter niet apart onderscheiden; we concentreerden ons op datgene waar het in teksten vaak om draait en wat bij veel toepassingen van inhoudsanalyse vaak de hoofdzaak is: de evaluatieve redenering. Bij het zoeken naar informatie voor een beleid is de informatiebehoefte echter in zekere zin groter. Er moeten meer verschillende redeneringen kunnen worden gereconstrueerd. Daar moet bij de ontleding al rekening mee worden gehouden. Voor elke kernzin moet dan ook worden aangegeven om wat voor soort type uitspraak het gaat.

Reconstructie

In principe kunnen netwerken weer op dezelfde wijze worden gecomprimeerd. Daarbij mogen echter sommige uitspraken wel maar andere niet worden gecombineerd. Welke uitspraken moeten worden meegenomen bij het doorrekenen van netwerk is afhankelijk van de type redenering die wordt gereconstrueerd. Bij sommige redeneringen kunnen meer uitspraken worden meegenomen dan bij andere. Tussen de verschillende soorten redeneringen bestaat eigenlijk een zekere *hiërarchie*, zoals 'en passant' al duidelijk zal zijn geworden. De gelijkenisredenering is het meest stringent. Een gelijkenisredenering omvat alleen maar gelijkenisuitspraken.⁵⁾

De evaluatieve redenering is het meest omvattend. Alle andere uitspraken kunnen ook in een evaluatieve redenering voorkomen. Door gelijkenis-uitspraken en causale uitspraken wordt ook evaluatie 'overgedragen'. Immers, als bijvoorbeeld het geven van subsidie leidt tot een schoner milieu en dat laatste is een goede zaak, dan is ook het geven van subsidie een goede zaak. In een affectieve redenering kunnen gelijkenisuitspraken voorkomen, maar geen causale uitspraken en in een causale redenering kunnen juist geen affectieve uitspraken voorkomen. Maar naast causale uitspraken wel weer gelijkenisuitspraken.

Diagram 7 De samenhang tussen verschillende typen redeneringen

In Diagram 7 staat deze gedachtengang samengevat. Diagram 7 maakt ook duidelijk dat het bij affectieve uitspraken altijd gaat om actoren en bij causale om niet-actoren.

Computerhulp

Het is de vraag of de computer niet meer hulp kan bieden bij de ontleding van teksten dan in CETA gebeurt. Dat lijkt zeker bij de opbouw van databases waarbij veel teksten moeten worden geanalyseerd, nuttig. In een eerder artikel hebben we uitgebreid stilgestaan bij de vraag of ontwikkelingen op het terrein van de computerlinguïstiek mogelijkheden bieden voor verdergaande automatisering van NET-ontleding (Van Cuilenburg e.a. 1988b). Wij konden niet anders concluderen dan dat ontwikkelingen op dat terrein veelbelovender lijken dan ze zijn. Het is, althans voorlopig, ondenkbaar dat een computer zelfstandig een NET-ontleding zou plegen. Bij inhoudsanalyse is echter volledig geautomatiseerde ontleding geen doel op zichzelf. Bij inhoudsanalyse gaat het er om, teksten, hoe ingewikkeld of complex ook, systematisch in kaart te brengen. Daarbij werd en wordt de computer ingeschakeld waar mogelijk.⁶⁾ Maar tot nu toe is op veel punten menselijke inbreng onmisbaar.

In een nieuwe versie van CETA (CETA-2), die op dit moment wordt uitgetest, wordt wel gewerkt met teksten in de computer. Dat biedt wat extra mogelijkheden voor ondersteuning. Er kan een frequentieanalyse plaats vinden van woorden of combinaties van woorden. Dat kan zinvol zijn om bij

een niet erg afgebakende informatiebehoefte de lijst van relevante kenobjecten vast te stellen; frequenties geven enige indicatie waar een tekst over gaat. Daarnaast kan een analist bij de ontleding kenobjecten en predicaten in de tekst aanwijzen. Tot slot zal CETA-2 meer mogelijkheden bieden voor reconstructies die toegesneden zijn op de analyse van beleidsinformatie. Bijvoorbeeld het opsporen van middelen voor een bepaald doel.

Nieuw onderzoek

Bij het uittesten van CETA-2 wordt weer een zender-ontvanger experiment gedaan. Behalve verhaaltjes over actoren, worden nu echter ook beleidsteksten in het experiment betrokken. Daarnaast zullen we ook onderzoek doen naar de bruikbaarheid van de reconstructiemogelijkheden die het programma biedt. Daarbij gaat het meer om de vraag of potentiële gebruikers in de praktijk iets aan het instrument hebben.

Conclusies

Wetenschappelijk zoeken naar informatie in politieke teksten vraagt om een semantische theorie. Op basis van die theorie wordt de informatiebehoefte vastgesteld. Bij de analyse van politieke teksten gaat het om het krijgen van kennis over een beleid of over de appreciatie van een beleid. Dat impliceert dat er behoefte is aan verschillende typen redeneringen. Deze redeneringen kunnen worden weergegeven als een netwerkachtige structuur waarin kenobjecten door middel van predicaten aan elkaar zijn gekoppeld. Bij een concreet project kan de behoefte nog nader worden aangescherpt door een bepaalde selectie van kenobjecten.

Bij de ontleding wordt systematisch nagegaan of er in een tekst kernzinnen zijn te onderkennen waarin door middel van een predicaat een relatie wordt gelegd tussen twee kenobjecten. Bij de reconstructie van het betoog worden redeneringen gecombineerd in één groot 'tekstnetwerk', dat door toepassing van reconstructietechnieken antwoord op vele vragen mogelijk moeten maken. De computer kan daarbij veel hulp bieden, maar de menselijke analist is nog onmisbaar.

Belangrijk voordeel van de NET-methode is dat de methode een stevig fundament biedt voor veel verschillende toepassingen. De NET-methode is eigenlijk niet één methode van inhoudsanalyse, maar omvat verschillende methoden. Door specificatie van het type redenering en de kenobjecten waarnaar de interesse uit gaat, kan een eigen specifieke invulling worden gegeven aan de methode.

Een belangrijk nadeel is dat de methode ondanks de computerondersteuning, arbeidsintensief is. Voor wetenschappelijk onderzoek is dat wellicht niet zo'n groot probleem, omdat de methode niet alleen arbeidsintensief is, maar ook zeer nauwkeurig. In de praktijk van bijvoorbeeld een beleidsvormingsproces ligt de situatie echter anders. De tijdsdruk is daar vaak te groot. Het is denkbaar dat dan de activiteit 'ontleden' wordt vervangen door 'samenvatten' waarbij een (inhoudelijk) deskundige een nota direct samenvat in de vorm van kernzinnen.

NOTEN

- 1 Voor een korte samenvatting kan men terecht bij Van Cuilenburg, Kleijnijhuis en De Ridder 1985a. Van Cuilenburg, Kleijnijhuis en De Ridder 1988a is het volledige boek over de NET-methode. Het boek wordt geleverd met bijbehorende software.
- 3 In eerdere publicaties gebruikten we het abstracte kenobject G (het 'Goede') in plaats van het kenobject I. Met de term 'Ideaalpunt' zoeken we aansluiting bij de meettheorie waarbij in de zogenaamde preferentiemodellen deze term voor vergelijkbare zaken wordt gebruikt (Meerling 1981).
- 4 Evaluatieve redeneringen zijn natuurlijk bij het ontwerpen van beleid zeker wel van belang. Daarbij gaat het echter om de redeneringen van de ontwerper en niet om redenering die in teksten zijn te achterhalen. Hoewel een ontwerper natuurlijk aan oordelen van een bepaalde bron zeer veel waarde zou kunnen hechten. In dat geval zijn ook de evaluatieve redeneringen van die bron natuurlijk relevant.
- 5 Het is niet eenvoudig om op verantwoorde wijze gelijkensrelaties te preciseren, te kwantificeren en te combineren. Bakker (1987: 52) beschrijft een wijze van werken waarbij vooral gelet wordt op de structurele positie in een netwerk. Als die gelijk is dan zijn begrippen gelijk. In onze opvatting moet men zich bij het doorrekenen van het netwerk beperken tot de gelijkensuitspraken.
- 6 Behalve op CETA kunnen we ook wijzen op het werk van Duitse wetenschappers (Klingemann (ed) 1983), die in de traditie van de 'General Inquirer' programma's (Stone e.a. 1966) de programmapakketten TEXTPACK en TEXTLING hebben ontwikkeld, waarmee op zinnige wijze aandacht in teksten voor verschillende onderwerpen kan worden achterhaald.

LITERATUUR

- Bakker, R.R. (1987). *Knowledge graphs: representation and structuring of scientific knowledge*. Academisch Proefschrift Universiteit Twente.
- Berelson, B. (1952). *Content Analysis in Communication Research*. New York: Free Press.
- Cuilenburg, J.J. van (1982). *Zuinig met, zuinig op informatie; een beschouwing over informatisering en de 'informatiesamenleving'*. Amsterdam: VU Boekhandel.
- Cuilenburg, J.J. van, J. Kleijnijhuis, J.A. de Ridder (1985a). Een theorie over evaluatieve betogen: naar netwerkanalyse van journalistieke teksten. In: *Acta Politica* 20: 291-330.
- Cuilenburg, J.J. van, J. Kleijnijhuis, J.A. de Ridder (1985b). *Het kabinet-Lubbers in de pers; toepassing van computergestuurde inhoudsanalyse op dagbladartikelen*, rapport VU, uitgebracht aan de Rijksvoorlichtingsdienst.
- Cuilenburg, J.J. van, J. Kleijnijhuis, J.A. de Ridder (1988a). *Tekst en betoog: naar een computergestuurde inhoudsanalyse van betogende teksten*. Muiderberg: Coutinho.
- Cuilenburg, J.J. van, J. Kleijnijhuis, J.A. de Ridder (1988b). Artificial intelligence and content analysis. In: *Quality en Quantity*, 22: 65-97.
- Cuilenburg, J.J. van, G.W. Noomen (1984). *Communicatiewetenschap*. Muiderberg: Coutinho.
- Galtung, J. (1973). *Theory and methods of social research*. London: George Allen & Unwin Ltd.
- Dale, Van (1984). *Groot woordenboek hedendaags Nederlands*. Utrecht: Van Dale Lexicografie bv.
- Davis, G.B., M.H. Olson (1987). *Management information systems. Conceptual Foundations, Structure and Development*. New York: McGraw-Hill.
- Gallhofer, I.N., W.E. Saris en M. Melman (eds.) (1986). *Different text analysis procedures for the study of decision making*. Amsterdam: Sociometric Research Foundation.
- Holsti, O.R. (1969). *Content analysis for the social sciences and humanities*. London: Addison-Wesley Publishing Company.

- Kahneman, D., P. Slovic, A. Tversky (eds.) (1982). *Judgment under uncertainty; heuristics and biases*. London: Cambridge.
- Kaplan, A. (1943). Content analysis and the theory of signs. In: *Philos.Sci* 10: 230-247.
- Kleinnijenhuis, J. (1987). Oost-West volgens dagbladen en lezers. In: *Acta Politica*, 22: 293-310.
- Kleinnijenhuis, J. (1990). *Op zoek naar Nieuws: onderzoek naar journalistieke informatieverwerking en politiek*. Amsterdam: VU Uitgeverij.
- Klingemann, H.D. (red.) (1983). *Computerunterstützte Inhaltsanalyse in der empirischen Sozialforschung*. Frankfurt: Campus Verlag.
- Kracauer, S. (1952). The Challenge of Qualitative Content Analysis. In: *Public Opinion Quarterly* 16: 631-641.
- Krippendorff, K. (1980). *Content Analysis; an introduction to its methodology*, London/Beverly Hills: Sage.
- Kuypers, G. (1980). *Beginselen van beleidsontwikkeling. Deel A en deel B*. Muiderberg: Coutinho.
- Landsheer, C.M.E.N. de (1987). *De politieke taal in de Vlaamse media*. Antwerpen: Kluwer.
- Meerling (1981). *Methoden en technieken van psychologisch onderzoek*. Meppel: Boomtechnieken van psychologisch onderzoek. Meppel: Boom.
- Neijens, P.C. (1987). *The Choice Questionnaire; design and evaluation of an instrument for collecting informed opinions of a population*. Amsterdam: Free University Press.
- Osgood, C.E., S. Saporita, J.C. Nunally (1956). Evaluative Assertion Analysis; In: *Litera* 3: 47-102.
- Peursen, C.A., C.P. Bertels, D. Nauta (1968). *Informatie; een interdisciplinaire studie*. Utrecht: Het Spectrum.
- Raaij, W.F. van (1977). *Consumer choice behavior; an information-processing approach*. Academisch Proefschrift Universiteit van Brabant.
- Ritsert, J. (1972). *Inhaltsanalyse und Ideologiekritik; Ein Versuch über kritische Sozialforschung*. Frankfurt am Main: Athenäum Verlag GmbH.
- Slovic, P., B. Fischhoff, S. Lichtenstein (1977). Behavioral decision theory. *Annual review of psychology*, 28: 1-39.
- Stone, P.J., D.C. Dunphy, M.S. Smith, D.M. Ogilvie e.a. (1966). *The General Inquirer; a computer approach to content analysis*. Cambridge: The MIT Press.
- Svenson, O. (1979). Process descriptions of decision making. In: *Organizational behavior and human performance*, 23: 86-112.
- Vries, P.H. de (1989). *Representation of scientific texts in knowledge graphs*. Groningen: RUG.
- Winterfeldt, D. von, W. Edwards (1986). *Decision Analysis and behavioral research*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wyer, R.S.Jr. & T.K. Srull (red.) (1984). *Handbook of social cognition*. Hillsdale: Lawrence Erlbaum Associates.

PIET BAKKER

Regionale dagbladmonopolies in Nederland

De situatie op de Nederlandse regionale dagbladmarkt is de laatste jaren ingrijpend gewijzigd. De belangrijkste concentratiebeweging hebben zich in dit segment voorgedaan. Het aantal gemeenten waarin meer dan een regionale krant verspreid wordt is tot minder dan 50% gedaald hetgeen in acht jaar een afname met 8% is. Nog dramatischer is de verandering bij de nieuwsbladen waar in de periode 1981-1989 het aantal titels van 134 naar 89 is afgenomen terwijl de oplage gehalveerd is. Onderzoek naar de invloed van monopolievorming op de nieuwsvoorziening is in Nederland weliswaar schaars maar buitenlands onderzoek geeft aan dat de invloed eerder negatief dan positief kan worden genoemd.

De discussie over concentratie in de dagbladwereld lijkt na het afketsen van de fusie tussen de Perscombinatie en de Nederlandse Dagblad Unie in een wat rustiger vaarwater gekomen te zijn. Echter: ondanks deze afnemende belangstelling voor de bedreiging van de pluriformiteit in de dagbladpers gaat het fusie- en overnameproces onverminderd voort. De meest ingrijpende veranderingen hebben zich bij de regionale pers voltrokken of staan op het punt zich daar te voltrekken. (zie kader)

In dit artikel worden statistische gegevens gepresenteerd over de omvang van de regionale concentratie, uitgangspunt is de vraag: hoeveel gemeenten zijn thans te beschouwen als 'one paper city' en om welk percentage van de bevolking gaat het daarbij? Maar eerst wordt de vraag behandeld welke invloed monopolisering heeft op de nieuwsvoorziening.

Monopolie en concurrentie: overzicht van onderzoek

Is concurrentie tussen kranten een goede zaak? Aan tegenstrijdige opinies op dit gebied geen gebrek. Onderzoek is echter schaars. Persconcentratie heeft in Nederland nauwelijks geleid tot onderzoek naar de invloed van concurrentie op de nieuwsvoorziening. Wel is er met enige regelmaat geopperd dat er onderzoek gedaan moest worden. Zo organiseerde het Katholiek Instituut voor Massamedia in december 1973 een studiedag over 'De veranderende functie van de krant door de komst van de 'One newspaper city' en de diensengevolge veranderende verantwoordelijkheid van de (hoofd)redactie' (1974). Het enige tastbare resultaat uit die periode is een stageverslag van Buijs (1975) waarin gewag wordt gemaakt van een onderzoek naar kranten in een concurrentie- en een monopolie-situatie.

In de tweede helft van de zeventiger jaren opperde Kempers (1977: 49-50) opnieuw dat er onderzoek verricht zou moeten worden naar de gevolgen van monopolieverhoudingen maar ook deze suggestie werd niet omgezet in

onderzoek. De enige literatuur uit die periode is een rapport van een Post Academische Opleiding voor 'Public Relations en Voorlichting' (Tussen de sluisdeuren 1981) waarin verslag wordt gedaan van een onderzoek naar het verschil tussen enkele monopolie- en concurrentiekranten.

Het meest recent is een onderzoek van Verschuren en Memelink (1989) over de verdeling van media over de verschillende Nederlandse gemeenten. In dit onderzoek wordt echter alleen die verdeling beschreven, de eventuele gevolgen voor het nieuwsaanbod blijven buiten beschouwing.

Nederlands onderzoek is dus grotendeels afwezig. In de VS en Duitsland is wel regelmatig onderzoek naar monopolie- en concurrentiekranten verricht. De uitkomsten van deze onderzoeken zullen hieronder worden samengevat. Bij de inventarisatie is gebruik gemaakt van 23 onderzoeken; 12 uit de VS, 9 uit West-Duitsland en 2 uit Nederland. Het oudste onderzoek dateert uit 1952, het meest recente uit 1987.¹⁾ Bij deze 23 onderzoeken kwamen negen hypothesen meer dan één maal voor. Bij elke hypothese is gekeken of deze in de 23 onderzoeken expliciet werd verworpen of aangenomen. Wanneer we uitsluitend die hypothesen bekijken waarbij het verschil tussen het aantal maal verworpen en aantal maal bevestigd drie of meer is, blijven er zes hypothesen over:

verschillen tussen regionale concurrentie- en monopoliekranten

1. Concurrentiekranten besteden meer paginaruimte aan nieuws dan vergelijkbare monopoliekranten. (4 maal bevestigd; 1 maal verworpen).
2. Concurrentiekranten zijn actiever dan vergelijkbare monopoliekranten bij de nieuwsgaring. (4 maal bevestigd)
3. Concurrentiekranten besteden meer geld aan nieuwsgaring dan vergelijkbare monopoliekranten. (4 maal bevestigd)

verschillen tussen concurrerende regionale kranten

4. Tussen concurrerende kranten bestaan inhoudelijke verschillen ten aanzien van verdeling van nieuws over verschillende rubrieken. (5 maal verworpen)
  5. Concurrentiekranten reageren op elkaar door meer sensationeel nieuws te brengen en/of berichten van de concurrent bewust te negeren. (3 maal bevestigd)
- mening van journalisten*
6. Journalisten beoordelen concurrentie positief. (5 maal bevestigd)

Een aantal malen is aangetoond dat concurrentiekranten meer ruimte aan nieuws besteden, zich actiever bij de nieuwsgaring opstellen en een ruimer budget voor nieuwsgaring uittrekken (hypothesen 1, 2 en 3). Bij vijf onderzoeken komen daarentegen geen duidelijke verschillen tussen monopolie- en concurrentiekranten aan het licht als het om verdeling van nieuws gaat (hypothese 4). In een drietal gevallen werden er ongunstige effecten van concurrentie vastgesteld: kranten gingen meer sensatie-nieuws opnemen of reageerden in andere zin ongunstig door bijvoorbeeld nieuws van de con-

current te negeren (hypothese 5). In vijf onderzoeken werden er duidelijk positieve effecten van concurrentie verwacht door journalisten (hypothese 6): "Bij meer kranten zal de redactie de gebeurtenissen meer consequent volgen. Nu laat men bijvoorbeeld nog wel eens een commissievergadering schieten." (stadsredacteur Deventer Dagblad) (Tussen de sluisdeuren 1981). Dat laatste wordt ook door 'kenners' bevestigd. Hoofdredacteur Snijders (UN) toonde zich in VN (10/5/86) al tevreden met concurrentie huis-aan-huisbladen: "...dat houdt ons natuurlijk wel alert en levendig." Hoofdredacteur Van der Maas (PZC) in een interview met De Journalist (19/1/1987): "Het liefst had ik, gewoon voor de motivatie van de eigen redactie, een goede concurrent." Hoofdredacteur Frans Nypels (Haarlems Dagblad): "Concurrentie is altijd goed voor de kwaliteit van je berichtgeving." (De Journalist 16/1/89).

De voordelen van concurrentie worden iets vaker aangetoond dan de nadelen. Tot grote verschillen leidt het niet. Concluderend kan gesteld worden dat een monopoliesituatie een potentieel gevaar in zich heeft, maar dat dit lang niet in alle gevallen optreedt. Vooral het voordeel dat journalisten zelf aan een concurrentiesituatie toekennen, duidt erop dat het van belang kan zijn of een krant een concurrent naast zich heeft: "A second newspaper in a market serves a number of useful social functions. It keeps the staff of the first newspaper honest and alert. It provides a second chance for interest groups and points of view that get shut out of the first paper. It serves an oversight function with its vested interest in pointing out events and circumstances that the first paper overlooked. And, without question, newspapering is more fun when there is competition." (Meyer 1985: 120)

Omdat aangetoond is dat het van belang kan zijn of een gebied aangewezen op een monopolist of op meerdere kranten is het relevant om in Nederland de situatie wat betreft monopolie en concurrentie in kaart te brengen.

Regionale persconcentratie in Nederland

In de regio kregen tijdens de concentratiegolf van de jaren zestig grote delen van Groningen, Noord-Brabant, Zeeland en Utrecht te maken met dagbladmonopolies. Er is in Nederland slechts incidenteel onderzoek gedaan naar regionale persconcentratie (De Ridder 1984). De meest uitgebreide en recente studie is van Van Cuilenburg, De Ridder en Kleinnijenhuis (Concentratie en Persklimaat 1987), daarin werd de conclusie getrokken dat "concernvorming en samenwerking in de dagbladwereld 'erger' heeft voorkomen" (p.60), wat wil zeggen dat er kranten gered zijn door fusies die bij zelfstandigheid het loodje zouden hebben gelegd. De meest gedetailleerde studie op dit gebied was een voorstudie van Van Cuilenburg en McQuail (1982) voor Samenhangend Mediabeleid (1982). In deze voorstudie werd de

situatie van de regionale pers als volgt omschreven: "De meeste Nederlanders kunnen nog steeds uit twee of meer regionale dagbladen kiezen... (...) Daarbij komt dat ook in plaatsen waar maar één regionale krant verschijnt nauwelijks van een informatie-monopolie kan worden gesproken... (...) De bijdrage van wijk- en buurtkranten aan de pluriformiteit is evident. In mindere mate geldt dit thans voor de huis-aan-huis-bladen, maar de verwachting is gerechtvaardigd, dat zij aan betekenis zullen winnen. (...) Tegen deze achtergrond is er weinig reden om in ons land bezorgd te zijn over lokale en regionale media-pluriformiteit" (p.127).

Hieruit zijn twee veronderstellingen af te leiden:

- a. de meeste Nederlanders kunnen kiezen uit meer regionale kranten en
- b. een informatie-monopolie is er niet omdat er andere media zijn.

De stelling: "de meeste Nederlanders kunnen kiezen uit meerdere regionale kranten" zal hier nader onderzocht worden. Daarna zal in het kort op het compenserend karakter van het totale media-aanbod in de regio worden ingegaan.

Het Journalist-onderzoek uit 1981

Als bron voor de opvatting dat de meeste Nederlanders kunnen kiezen uit meerdere regionale bladen werd een onderzoek (Kranten in de Regio 1981) gebruikt dat als bijvoegsel bij 'de Journalist' nr. 4, 28 januari 1982 was gevoegd. Ruim 36% van de bevolking was aangewezen op één krant, 49% op twee kranten en 14% op drie of meer kranten. (tabel 1)

Tabel 1 gemeenten en inwoners in Nederland in monopolie en concurrentie-situatie 1981

	gemeenten	inwoners	%
geen regionale krant	8	8.205	,06
1 krant	329	5.150.141	36,25
2 kranten	368	6.967.013	49,04
3 kranten	86	1.788.861	12,59
4 kranten	14	228.168	1,61
5 kranten	4	63.144	,44
	809	14.205.532	

Bron: De Journalist 28/1/82

Op het eerste gezicht lijkt dat een florissante situatie maar wanneer we de definitie van 'concurrentiegebied' bekijken, kunnen we het beeld nuanceren. Een krant met een dekkingspercentage in een regio van 2, 3 of 4 werd al als een reële keuzemogelijkheid beschouwd. Het Vrije Volk werd bijvoorbeeld als regionaal alternatief voor Vlissingen gezien met een dekking van 2% hetgeen deze gemeente behoedde voor de status van 'one paper city'. Het is niet waarschijnlijk dat in deze gemeente Het Vrije Volk als regionale krant gelezen werd. Het was vermoedelijk meer een erfenis van het landelijke verleden van

de krant. Een soortgelijk probleem doet zich voor ten aanzien van het Pa-rool en het Nieuws van de Dag die in alle randgemeenten van Amsterdam nauwelijks als regionaal alternatief beschouwd kunnen worden.

Een probleem bij de cijfers van 'de Journalist' is dat alle vormen van concurrentie onder één noemer zijn gebracht. Twee kranten met ieder een dek-kingspercentage van 40% worden in dezelfde categorie ondergebracht als een plaats waar de verhouding 78:2 is. In 'Kranten in de Regio' wordt de keuze voor de 1% grens cryptisch gemotiveerd: "(er) zijn alleen bladen vermeld met een dekkingspercentage hoger dan één percent in de betrokken gemeente het-geen bij steekproeven een aanvaardbare norm bleek te zijn om de pluriformi-teit te meten." (p.1)

Er is een aantal manieren om de mate van monopolie vast te stellen. Het gaat om het marktaandeel of om de afstand tot de naaste concurrent. In buitenlands onderzoek wordt vaak een onderscheid gemaakt tussen volledige en minimale concurrentie. Hartman en Rarick (1966: 460) spreken van 'minimal competi-tion' wanneer de grootste krant een oplage heeft die twee maal zo groot is als die van de naaste concurrent. Noelle-Neumann (1973: 8-9) heeft het over een monopolie als één krant een marktaandeel van 80% heeft. Duitse statistieken definiëren een 'Einzeitungskreis' als een gebied waar geen tweede krant 5% van de gezinnen bereikt. (Veranderende functie 1974: 5). (zie ook: Diederichs 1973: 13-15, 76-81, Knoche & Schultz 1969)

Op grond van deze overwegingen zijn de cijfers uit het Journalist-onderzoek aan een nieuwe analyse onderworpen. Allereerst zijn alle gebieden waar meerdere kranten verschenen bijeen genomen en in deze groep is een nieuwe tweedeling ingevoerd op basis van de 5%-norm die in een aantal Duitse onder-zoeken wordt gehanteerd. Er is onderscheid gemaakt tussen:

- a. gebieden waarin twee of meer kranten ieder dekkingspercentages van 5% of meer behalen, en
- b. gebieden die een semi-monopolie genoemd zullen worden omdat de con-current een dekkingspercentage van 2, 3 of 4% behaalt.

Bovendien is het aantal gemeenten gepercenteerd om inzicht te krijgen in het gedeelte van de lokale bestuursseenheden dat te maken heeft met een (se-mi)-krantenmonopolie. (tabel 2)

Tabel 2 gemeenten en inwoners in Nederland in (semi)monopolie en concurrentie-situatie 1981

	gemeenten	%	inwoners	%
geen krant	8	,99	8.205	,06
monopolie	329	40,67	5.150.141	36,25
semi-monopolie	55	6,80	768.758	5,41
concurrentie	417	51,55	8.278.428	58,28
	809	100,01	14.205.532	100,00

Op basis van De Journalist 28/1/82

Bijna de helft van de Nederlandse gemeenten en ruim 40% van de bevolking had kennelijk te maken met een regionale (semi)monopolist. Eén bezwaar tegen de methode van 'Kranten in de regio' is nog niet genoemd. In elke gemeente waar het Binnenhof of de Haagsche Courant wordt verspreid is men er vanuit gegaan dat beide kranten worden gelezen zodat daar per definitie geen monopolie kan bestaan. (Het Sijthoff-concern verstrekt sinds 1971 geen aparte oplagecijfers van de bladen.) In de VS, waar een dergelijke situatie (twee kranten in één stad met dezelfde eigenaar of gezamenlijk geëxploiteerd) veel gebruikelijker is dan in Nederland, spreekt men in die gevallen van semi-monopolie of een denkbeeldige concurrentie. (Kearl 1958, Nixon 1960) Voor Nederland zou een dergelijke benadering grote gevolgen hebben: Rotterdam en Den Haag en al hun randgemeenten zouden als pseudoconcurrentie aangemerkt worden.

De situatie in 1989

Om te zien hoe de situatie ten opzichte van 1981 is gewijzigd, is over 1989 een vergelijkbaar onderzoek verricht. Bron is de Cebuco-oplagespecificatie over 1989. Wanneer er twee kranten een dekkingspercentage van 5 of meer hadden is deze gemeente als een volledige concurrentiegemeente beschouwd. Als de tweede krant een dekkingspercentage van 2, 3 of 4 heeft, is de gemeente als semimonopolie aangemerkt. De aanwezigheid van één regionale krant met een dekkingspercentage van 5 of meer leidt tot onderbrenging in de categorie monopolie. Als geen enkele regionale krant een dekkingspercentage van 5 of meer heeft, wordt de gemeente als een 'geen krant'-gebied beschouwd. Alvorens de resultaten worden besproken, zullen de meer globale ontwikkelingen in de periode 1981-1989 aan de orde komen.

Sinds 1981 is de situatie op regionaal gebied slechts marginaal gewijzigd; het Vaderland verdween en de Barneveldse Krant kwam erbij maar dat heeft nauwelijks invloed op de situatie gehad.²⁾

Veranderingen in deze periode waren verder de integratie van de kranten van de Drents-Groningse Pers, de omzetting van het Lelystads Dagblad (Tijl) in een editie en de transformatie van De Nieuwe Krant in Arnhem tot een Gelderlander-editie. Geen van de wijzigingen betrof de opheffing van een regionaal dagblad of een fusie tussen kranten. Het 'aantal naar redactionele zelfstandigheid gewogen kranten' (Van Cuilenburg e.a. 1987: 13) is in de periode 1981-1987 afgenomen van 25.4 naar 24.8.

Ook de oplageontwikkeling van de regionale pers tussen 1981 en 1989 geeft weinig aanleiding om te veronderstellen dat het aantal 'one paper cities' explosief zou zijn toegenomen. De verhouding is echter wel enigszins in het voordeel van de landelijke pers gewijzigd. (tabel 3)

Tabel 3 oplage-ontwikkeling landelijke en regionale bladen

	landelijk	%	regionaal	%	totaal
1981	1.874.016	40,5	2.751.708	59,5	4.625.724
1982	1.870.897	41,3	2.656.320	58,7	4.527.217
1983	1.837.009	40,9	2.655.995	59,1	4.493.004
1984	1.864.936	41,8	2.601.331	58,2	4.466.267
1985	1.877.917	42,0	2.597.528	58,0	4.475.445
1986	1.905.409	42,2	2.612.394	57,8	4.517.803
1987	1.931.215	42,4	2.626.883	57,8	4.558.098
1988	1.970.528	42,9	2.619.781	57,1	4.590.309
1989	1.982.533	43,1	2.614.749	56,9	4.597.282

Bron: De Journalist (1981-1982 meting in 1e kwartaal: aprilnummers, vanaf 1983 meting september: decemhernummers)

Een moeilijk in te schatten invloed op het aantal monopoliegebieden is de andere definitie die vanaf 1983 voor 'dekkingspercentage' wordt gehanteerd.³⁾

Deze definitie zorgde ervoor dat het totale dekkingscijfer omlaag ging. Dit zal een ongunstige invloed hebben gehad op het statistische aantal dagblad-monopolies in Nederland.

Vanaf 1983 daalt het dekkingspercentage bovendien. In dat jaar was het 87%, in 1989 80% voor de totale Nederlandse pers, mogelijk heeft ook dit het aantal concurrentiegebieden doen verminderen.

Wat betreft de verhouding Binnenhof-Haagsche Courant is voor een andere methode gekozen dan in 1981. Het dekkingspercentage van de beide kranten is omgerekend naar hun oplagen; 175.000 voor de beide kranten samen en 30.000 voor het Binnenhof betekent een verhouding van 83:17. Een totaal dekkingspercentage van bijvoorbeeld 25 wordt dan 21 voor de Haagsche Courant en 4 voor het Binnenhof. Voor de Avondbladen Combinatie Rotterdam die ook geen aparte cijfers voor Het Vrije Volk en het Rotterdams Nieuwsblad geeft, is een soortgelijke strategie gevolgd. Hier is op basis van gegevens uit de Journalist van 42/4/1989 de verhouding 50:50 aangehouden. (tabel 4 & 5)

Tabel 4 gemeenten met (semi)-monopolie- of concurrentiekranten 1981-1989

	1981	%	1989	%
geen krant	8	,99	13	1,85
monopolie	329	40,67	316	45,01
semi-monopolie	55	6,80	64	9,12
concurrentie	417	51,55	309	42,02
	809	100,01	702	100,00

Tabel 5 inwoners in gemeenten met (semi)-monopolie- of concurrentiekranten 1981-1989

	1981	%	1989	%
geen krant	8.205	0,06	187.626	1,27
monopolie	5.150.141	36,25	6.295.668	42,53
semi-monopolie	768.758	5,41	984.367	6,65
concurrentie	8.278.428	8,28	7.336.111	49,56
	14.205.532	100,00	14.803.772	100,01

Op basis van: Journalist 28/1/82 (1981) en Cebuco oplagespecificatie 1989

Het percentage gemeenten met een volledige concurrentie is met 9,5% gedaald tot 42%, het percentage inwoners in deze gemeenten is ook gedaald, met bijna 9% tot 49,5% van de Nederlandse bevolking. Zowel het percentage semi-monopolie gebieden als het percentage inwoners in die gemeenten is gestegen met ruim 2%. Het percentage gemeenten met een volledig monopolie is met ruim 4% gestegen, het percentage inwoners in die gebieden met meer dan 6%.

Opvallend is ook dat er thans bijna 200.000 inwoners in plaatsen wonen waar niet of nauwelijks regionale kranten verspreid worden. Deze gemeenten liggen vooral in het verspreidingsgebied van Het Vrije Volk en het Rotterdamse Nieuwsblad.

Een mogelijke verklaring voor de verschuiving zou, behalve in de gewijzigde definitie van dekkingspercentage, kunnen liggen in zaken die voor de gehele regionale pers zouden kunnen gelden zoals afnemende marktaandeelen, publieksconcentratie en verschuiving ten gunste van landelijke bladen. Dit laatste is waarschijnlijk wel een bijkomende reden geweest voor de hierboven geconstateerde afnemende concurrentie. Maar geheel verklarend kan dit niet zijn, vooral omdat de veranderingen zich niet in alle delen van Nederland op dezelfde wijze hebben voorgedaan.

Het Cebuco heeft Nederland ingedeeld in 50 verzorgingsgebieden. Ten opzichte van de situatie in 1981 is in 26 van deze gebieden een verandering in de richting van monopolievorming te constateren. Het omgekeerde: toenemende concurrentie komt slechts sporadisch voor. In deze gebieden veranderde in 90 gemeenten de situatie. (tabel 6)

Tabel 6 overzicht veranderingen in gemeenten 1981-1989

afnemende concurrentie:		
(semi)-monopolie	- geen krant	11
concurrentie	- monopolie	18
concurrentie	- semi-monopolie	31
semi-monopolie	- monopolie	24
toenemende concurrentie:		
monopolie	- semi-monopolie	6
	totaal:	90

In de gebieden rond Rotterdam en Amsterdam hebben relatief grote veranderingen plaatsgevonden. De oplage-daling van het Rotterdams Nieuwsblad, Het Vrije Volk en het Parool zijn daar debet aan. In randgemeenten nemen de bladen nu meestal een marginale positie in.

In Zeeland zijn de regio's Goes en Zierikzee thans vrijwel geheel in handen van de PZC, in acht gemeenten realiseerde men een (semi-) monopolie ten koste van de Stem en Het Vrije Volk.

In Noord-Brabant is een sanering van concurrentiegebieden van de Brabantpers-bladen aan de gang. De dagbladen van Brabant Pers die in 1981 nog met elkaar concurreerden in de verzorgingsgebieden Tilburg en Eindhoven doen dat in 1989 niet meer. Nergens overlappen de gebieden van de 'edities' van de Brabant Pers-dagbladen zoals ze door het concern genoemd worden.

Aanvullend media-aanbod

In hun onderzoek naar pluriformiteit spreken Van Cuilenburg en McQuail zich in positieve zin uit over het informatie-aanbod dat naast de regionale krant bestaat, zij menen dat: "in plaatsen waar maar één regionale krant verschijnt nauwelijks van een informatie-monopolie kan worden gesproken... (...) De bijdrage van wijk- en buurtkranten aan de pluriformiteit is evident. In mindere mate geldt dit thans voor de huis-aan-huisbladen, maar de verwachting is gerechtvaardigd, dat zij aan betekenis zullen winnen." (p. 127) Ten aanzien van de huis-aan-huisbladen kan weinig onderzoeksmateriaal geleverd worden dat deze stelling onderschrijft. Studies over de informatieve functie van huis-aan-huisbladen zijn voor zo ver bekend nauwelijks voorradig. (zie Holtwijk 1979) Maar die informatie bestaat veelal uit aankondigingen van braderieën, winkelopeningen en doktersdiensten. Huis-aan-huisbladen die door een regionaal dagbladconcern worden uitgegeven wordt in een aantal gevallen expliciet verboden om actueel nieuws te brengen.

Ook over buurt- en wijkkranten is betrekkelijk weinig bekend. In 1988 verscheen een themanummer van Mededelingen Opbouwwerk waarin verslag werd gedaan van een onderzoek naar het voorkomen, het leesgedrag en de inhoud van "de buurt-, wijk- en dorpskrant in Nederland" (1988). De uitkomst was dat ruim 60% van de bevolking een dergelijk blad ontving en dat ruim 40% van de bevolking deze bladen ook in meer of mindere mate las. De verschijningsfrequentie is echter laag: in gemeenten met minder dan 25.000 inwoners verschijnt 18% van de titels wekelijks, in grotere gemeenten nog geen 5%. De inhoud die in veel gevallen vooral bestaat uit advertenties en buurt- en clubhuisagenda's kan nauwelijks vergeleken worden met de informatie die regionale bladen bieden.

Over alternatieve bladen die in sommige plaatsen verschijnen wordt zo nu en dan iets gepubliceerd. Het ontstaan van deze alternatieve media (Nieuws in eigen hand 1983) is vaak geïnspireerd door een krantenmonopolie, voorbeelden uit Utrecht en Tilburg waar respectievelijk het 'Utrechts Nietsblad' en 'het Nietsblad van het Zuiden' verschenen duiden daarop. Een redacteur van Breda in Aktie: "Breda in Aktie geeft ruimte aan onderwerpen, waar De Stem te weinig over schrijft." (p.42) De redactie van De Lawine (Groningen): "We verschillen van Het Nieuwsblad doordat we kritisch durven zijn, we maken bekend wat bekend gemaakt moet worden en kiezen daarbij duidelijk voor een progressief standpunt." (p.30) De doelstelling van veel bladen "het doorbreken van het monopolie van de burgerlijke pers" (p.11) lijkt echter nauwelijks van de grond te komen. Zo nu en dan publiceert De Journalist een berichtje waarin een nieuw alternatief blad wordt aangekondigd maar even zo vaak wordt een aantal maanden later de opheffing van hetzelfde blad wereldkundig gemaakt.

De enige sector waar met enige regelmaat over wordt gepubliceerd en waarover ook statistisch materiaal beschikbaar is, is de nieuwsbladsector. In het Journalist-onderzoek werd geopperd dat in streken waar de dekking van regionale bladen laag was, dat gecompenseerd werd door een hoge dekking van nieuwsbladen.

Ook dit onderzoek is herhaald voor 1989. Er is gebruik gemaakt van de Dokumentatie NNP-bladen (peildatum 1/1/1989) en van het Handboek voor de Pers 1989, oktober-editie. (tabel 7)

tabel 7 Aantal nieuwsbladen en totale oplage 1981-1987

	1981	1989	afname (in %)
titels	134	89	34%
oplage	904.312	451.240	50%

Op basis van Handboek voor Pers 1989 en NNP dokumentatie 1989.

De tabel geeft aan dat er een sterke daling van zowel het aantal titels als van de totale oplage van nieuwsbladen bestaat. Dit verschil wordt benadrukt als we kijken naar de verschijningsfrequentie van nieuwsbladen. In 1981 verscheen 71% van de titels slechts één maal per week, in 1989 was dit 76%.

Vershillen kunnen te maken hebben met de methode van onderzoek. De Journalist gebruikte het Handboek voor de Pers als bron. Thans is ook de NNP-dokumentatie gebruikt om die gegevens te controleren. In het Handboek wordt nl. regelmatig een geflatteerd beeld van de oplage geschetst. Bij twijfel is contact opgenomen met de betrokken uitgever. In een aantal gevallen bleken als nieuwsbladen te boek staande bladen in feite huis-aanhuisbladen te zijn. Deze zijn niet meegeteld.

Over de informatieve functie van nieuwsbladen is weinig bekend. Salverda

(1983) deed onderzoek naar het nieuwsblad de Vrije Westfriesche Krant, die een reactie was op het ontstaan van een krantenmonopolie in de kop van Noord-Holland. De berichtgeving van het nieuwsblad zou vaak anders zijn dan die van het Noordhollands Dagblad en ook zouden er over andere items bericht worden die ook politieke consequenties zouden hebben gehad (p.VII).

De vraag doet zich voor of de nieuwsbladen inderdaad als 'aanvullend' kunnen worden gezien. Om hiervan een beeld te krijgen zal in tabel 8 per provincie het aantal nieuwsbladen en hun gezamenlijke oplage afgezet worden tegen het percentage van de inwoners van die provincie die te maken hebben met een dagbladmonopolie, een semi-monopolie of in een gemeente wonen waar nauwelijks regionale kranten verspreid worden. De provincies zijn gerangschikt van de meest monopolistische naar de provincie waarbinnen de meeste inwoners nog uit meerdere regionale kranten kunnen kiezen.

Tabel 8

% inwoners in (semi) monopolie en geen krant-gebieden	aantal nieuwsbladen	oplage nieuwsbladen	inwoners	
Flevoland	100	1	1.500	202.678
Noord-Brabant	85	8	39.240	2.172.604
Utrecht	81	9	52.625	1.004.632
Groningen	70	4	26.870	555.200
Zeeland	64	3	13.550	355.585
Noord-Holland	57	11	68.630	2.365.160
Gelderland	52	9	43.220	1.794.678
Limburg	49	13	35.325	1.099.622
Overijssel	42	9	33.570	1.014.949
Zuid-Holland	19	4	32.480	3.200.408
Drenthe	14	5	35.735	439.066
Friesland	10	14	70.275	599.190

Op basis van Handboek voor Pers 1989 en NNP documentatie 1989.

Uit deze tabel blijkt niet zonneklaar dat de nieuwsbladen gelezen worden in gebieden waar een monopolie-situatie bestaat. Opvallend is bv. de provincie Friesland waar nog volop geconcurrereerd wordt terwijl daar ook de meeste nieuwsbladen uitgegeven worden.

Rest de categorie elektronische lokale media. Verschuren en Memelink (1989) die onder meer de verspreiding van deze media in Nederland in kaart brachten, maken een onderscheid tussen lokale radio, lokale tv en kabelkrant. Voor het jaar 1987 komen zij tot 119 lokale omroepen, die voornamelijk radio uitzenden. In 52 gemeenten wordt er een kabelkrant gemaakt door een lokale dagbladuitgever en in 41 gemeenten door een speciale kabelkrant-uitgever.

Over de inhoud van deze elektronische media is nog betrekkelijk weinig be-

kend. Wel kan gesteld worden dat de lokale kabelkrant die uitgegeven wordt door een uitgever van een regionale krant nauwelijks als serieuze concurrent op informatiegebied kan worden gezien. De andere kabelkranten, die tot voorkort door de firma Infokab werden geëxploiteerd, hebben ook nooit uitgeblonken door inventieve nieuwsvoorziening, veel meer zijn ze te beschouwen als een soort huis-aan-huisblad.

Blijven over de lokale omroepen. Dit is waarschijnlijk de enige categorie die in staat mag worden geacht om een alternatieve informatiestroom op gang te houden. De penibele financiële situatie van veel lokale omroepen geeft echter weinig adem om een volwaardig journalistiek produkt te maken dat kan concurreren met een regionaal dagblad.

Conclusie

Naast incidentele veranderingen en macro-invloeden zoals het teruglopende marktaandeel van regionale kranten, zijn er de volgende ontwikkelingen:

De stelling dat de meeste Nederlanders nog kunnen kiezen uit twee of meer regionale bladen gaat nog net op maar het aantal inwoners in gemeenten met echte concurrerende kranten is tot minder dan 50% gedaald. Een volledig monopolie heerst in ruim 42% van de gemeenten. Daarbij komen nog de 13 gemeenten (1.27% van het totale inwonertal) waarin niet of nauwelijks regionale kranten worden verspreid.

De oplage van grote-stads regionale kranten Het Vrije Volk, Rotterdams Nieuwsblad, Het Parool en Nieuws van de Dag in omliggende gemeenten loopt terug. Vooral de teloorgang van Het Vrije Volk laat zijn sporen na. Dat betekent onder andere dat in de randstad, waar de positie van regionale kranten toch al relatief zwak was (zie Huizinga 1987), de regionale pers steeds meer terrein verliest. De dertien gemeenten waar niet of nauwelijks regionale kranten worden verspreid, liggen dan ook in dit gebied.

De concurrentie binnen het VNU-concern is minder geworden. In acht gemeenten in Noord-Brabant werd daar vrijwillig een concurrentiepositie verlaten door Brabant Pers bladen. Concernvorming heeft hier geleid tot monopolievorming. Dat betekent tevens dat het standpunt dat concernvorming 'erger heeft voorkomen' wat betreft de regionale pers niet volledig kan worden onderschreven.

Het compenserend karakter van andere media is vooralsnog niet aangetoond. Over huis-aan-huisbladen, buurt- en wijkkranten en alternatieve bladen is te weinig bekend om een uitspraak te doen. De nieuwsbladsector loopt duidelijk terug, zowel in aantal titels, in verschijningsfrequentie als in oplage. Van de elektronische media kan wellicht iets verwacht worden, met name van de kant van de lokale omroep. De financiële speelruimte van dit medium moet dan echter wel vergroot worden.

Aanbevelingen

Gezien het bovenstaande zijn er een aantal punten waarop verder onderzoek zich zou kunnen concentreren:

Wat is nu eigenlijk een regionale krant. Hier is een statistische definitie toegepast om de mate van concurrentie aan te geven maar de titel 'regionale krant' is uitsluitend op basis van reputatie verworven. Een inhoudelijke definitie van een regionale krant zal meer recht doen aan de feitelijke situatie (zie Schönbach 1978). Een regionale krant zou pas die titel mogen voeren wanneer dagelijks over het gebied bericht wordt en bijvoorbeeld minimaal de actuele politieke berichtgeving over die regio wordt verzorgd. De precieze invulling van de inhoudelijke criteria is uiteraard afhankelijk van de functies die men de regionale pers toedent.

Concentratie in de regio: 1987-1989

1987: Lelystads Dagblad wordt kopblad Zwolse Courant; Nieuwe Krant in Arnhem wordt Gelderlandereditie; integratie DGP-bladen Winschoter Courant/De Noord-Ooster, Emmer Courant/Hoogeveens Dagblad/Drents Asser Courant voltooid; Haagse Courant, Het Vrije Volk, Het Parool, Gooi & Eemlander, Utrechts Nieuwsblad en Damiate-kranten onderzoeken in randstadoverleg redactionele samenwerking; Wegener-uitgaven (Tielse Courant/De Vallei) en Uitgevers Maatschappij Arnhem-uitgaven (Edese Courant/Arhemse Courant) onderzoeken redactionele samenwerking.

1988: De redacties van de Typhoon de Nieuwe Noordhollandse Courant worden samengevoegd; VNU neemt Audet over; Wegener fuseert met Tijn; voorbereidingen voor Oostelijke Dagblad Combinatie bestaande uit Twentsche Courant, Van der Loeff en Kluwer Dagbladengroep; Het Flevo Parool wordt opgeheven.

1989: VNU wil De Limburger en het Dagblad voor Noord-Limburg integreren en Brabants Dagblad en Nieuwsblad (Tilburg) samenvoegen; de hoofdredacties van Haarlems Dagblad en Typhoon worden samengevoegd; studie naar redactionele samenwerking Het Vrije Volk en Rotterdams Nieuwsblad, Oprichting FrieschGronings-Drentse Pers (commerciële samenwerking het Nieuwsblad van het Noorden en Leeuwarder Courant); voortbestaan Leidse Courant (kopblad van Het Binnenhof) onzeker; redactionele samenwerking Binnenhof-Haagsche Courant; Damiate wil Leidsch Dagblad en Haarlems Dagblad integreren; bijblad Zoetermeersche Courant gaat op in Haagsche Courant.

1990: Raad van Commisarissen van Damiate stelt bedrijfsplan vast waarin redactionele samenwerking (rompkrant) tussen de 4 bladen voorgesteld wordt; Streekeditie Haarlemmermeer van het Haarlems Dagblad wordt kopblad Haarlemmermeers Dagblad. Het Vrije Volk en het Rotterdams Nieuwsblad gaan per 1/1/90 fuseren; Oostelijke Dagblad Combinatie wordt een feit.

Onderzocht zou moeten worden hoe binnen een concern geconcentreerd wordt. Gaat men in aangrenzende gebieden de concurrentie uit de weg of verandert men deze gebieden eenvoudig in monopoliegebieden? Aanleiding voor deze aanbeveling is het feit dat men bij de Brabant Pers een eind aan deze commercieel onaantrekkelijke praktijk gemaakt heeft. In de nieuwe combinatie Brabant Pers/Audet is er echter opnieuw sprake van een dergelijke situatie. Ook zou de vraag gesteld kunnen worden wat concurrentie binnen één concern zoals in Den Haag (Binnenhof en Haagsche Courant) en Rotterdam (Vrije Volk en Rotterdams Nieuwsblad) voorstelt, dit in navolging van Amerikaanse onderzoeken waarin dergelijke gebieden als pseudo-concurrentie worden aangemerkt.

Wat zijn precies de gevolgen van monopolievorming op de nieuwsvoorziening? Dat monopolievorming invloed heeft op journalistieke praktijken is niet omstreden. Maar of het in de Nederlandse situatie positieve dan wel negatieve gevolgen heeft of kan hebben is niet duidelijk. In dit licht is het goed een passage uit 'Media en Pluriformiteit' (Van Cuilenburg en McQuail 1982) aan te halen waarin de auteurs stellen "...dat afhankelijkheid van één regionaal dagblad voor de regio in kwestie zekere risico's met zich meebrengt. Zolang over de interne pluriformiteit van regionale dagbladen nog weinig bekend is, doet men er goed aan, het verschijnsel van de 'one-paper-cities' kritisch te beoordelen." (p.123)

NOTEN

- 1 Duncan (1952); Hartman & Rarick (1966); Willoughby (1955); Nixon & Jones (1956); Borstel (1956); Kearsal (1958); American Newspaper Publishers Association in Edelstein (1966); Mangelsdorf in Edelstein (1966); Noelle-Neumann (1968a/1986b); Noelle-Neumann (1971); Flögel (1971); Haenisch & Schröter (1971); Noelle-Neumann (1973); Noelle-Neumann (1974); Buijs (1975); Koller (1978); Wolz (1979); Bogart (1980); Tussen de sluisdeuren (1981); Rager (1981); Entman (1958); Lacy (1987); McCombs (1987).
- 2 In het verzorgingsgebied 's Gravenhage waar het Vaderland verscheen hebben zich sinds 1981 geen veranderingen voorgedaan ten aanzien van concurrentie en monopolie. De toetreding van de Barneveldse Krant tot de dagbladenmarkt heeft wel invloed op de statistiek gehad maar minder op de daadwerkelijke monopolieverhoudingen. Op de thuismarkt Barneveld was er voordien een dagbladmonopolie van de Apeldoornse Courant/Veluws Dagblad maar voor 1985 verscheen de Barneveldse Krant vijf maal per week als nieuwsblad. In de Journalist wordt pas vanaf 1986 de Barneveldse Krant meegerekend als dagblad, ook "Concentratie en Persklimaat" waarin de periode tot 1986 wordt behandeld noemt de Barneveldse Krant niet. De oorzaak is dat in beide gevallen niet de Nederlandse dagbladen het onderwerp zijn maar de NDP-leden. De Barneveldse Krant werd pas na ruim een jaar lid van de NDP.
- 3 "De berekening van het aantal gezinnen was (...) gebaseerd op vaste percentages alleenstaanden en vaste gezinsdelers per gemeente (afkomstig uit de Volkstelling 1971), die toegepast werden op de actuele bevolkingcijfers per gemeente. (...) Na een uitgebreide studie (...) is besloten het aantal "particuliere" PTT-afgiftepunten per gemeente per januari 1983 als vervanging van het voorheen berekende aantal gezinnen te hanteren. (...) Door deze definitie-wijziging stijgt het aantal gezinnen met 16%." (Cebuco oplagpecificatie 1983, p. 2-3).

LITERATUUR

- Bakker, P. (1986), De sluipende opkomst van de rompkrant in: *Reporter* nr. 2 nov/dec-1986 p. 25-29.
- Bogart, L. (1980), Editorial Ideals, Editorial Illusions. In: Smith, A. (ed.) (1980), *Newspapers and democracy*, Cambridge/London, MIT Press, p. 247-267.

- Borstel, G.B. (1956), Ownership, Competition and Content in 20 Small Dailies. In: *Journalism Quarterly*, Vol. 33 1956 p. 220-222.
- Buijs, C.M. (1975), *Van Twee Kranten bekeken*, Nijmegen, Sociologisch Instituut. (stageverslag)
- Buurt-, wijk en dorpskrant in Nederland, de, Themanummer van *Mededelingen opbouwwerk*, april 1988. Cebuco Oplagespecificaties Dagbladen 1981-1988. Amsterdam.
- Cuilenburg, J.J. van, en D. McQuail (1982), *Media en Pluriformiteit; een beoordeling van de stand van zaken*, 's Gravenhage, Staatsuitgeverij.
- Cuilenburg, J.J. van, J. Kleinnijenhuis en J.A. de Ridder (1987) *Concentratie en persklimaat; een empirisch onderzoek naar de mogelijkheid van een persbarometer*, Amsterdam, VU uitgeverij.
- Diederichs, H.H. (1973), *Konzentration in den Massenmedien; Systematischer Überblick zur Situation in der BRD*, München, Carl Hansen Verlag.
- Dokumentatie NNP-bladen (1989), Den Haag NNP.
- Duncan, C.T. (1952), How the Weekly Press Covers News of Local Government. In: *Journalism Quarterly*, 1952/29:281-293
- Edelstein, A.S. (1966), *Perspectives in Mass Communication*, Kopenhagen, Einar Harcks Forlag.
- Entman, R.M. (1985), Newspaper Competition and First Amendment Ideas: Does Monopoly Matter? In: *Journal of Communication*, summer 1985, p. 147-165.
- Flögel, U. (1971), *Pressekonzentration im Stuttgarter Raum*, München-Pullach/Berlin, Verlag Dokumentation.
- Handboek voor de Pers (1989), Amsterda, Admedia.
- Haenisch, H. en K. Schröter (1971), Zum politischer Potential der Lokalpresse. In: Zoll (Hrg.) (1971), *Manipulation der Meinungsbildung*, Opladen, Westdeutscher Verlag, p.242-79.
- Hartman, B. en G. Rarick (1966), The Effects of Competition on One Daily Newspaper's Content. In: *Journalism Quarterly*, 43:459-63 (Autumn 1966).
- Holtwijk, I. (1979), *De Groninger Gezinsbode: wie of wat bepaalt wie er aan het woord komen in de 'Groninger Gezinsbode?*, Universiteit van Amsterdam, Vakgroep Massacommunicatie.
- Huizinga, M. (1987), *Bedrijfsfonds en Dagbladpers; een analyse van de achtergronden en mogelijke gevolgen van het steunbeleid van de overheid voor de dagbladpers in Nederland*, Amsterdam. (doctoraalscriptie Massacommunicatie)
- Kearl, B. (1958), The Effects of Newspaper Competition on Press Service Resources. In: *Journalism Quarterly* 1958/35 p. 5664, 89.
- Kempers, F. (1977), *Mediabeleid en Mediaonderzoek; overwegingen betreffende een departementaal onderzoeksbeleid voor de massamedia*, Amsterdam, Stichting Instituut voor Perswetenschap aan de Universiteit van Amsterdam.
- Knoche, M. en W. Schultz (1969), Folgen des Lolakmonopols von Tageszeitungen; Eine vergleichende Inhaltsanalyse des Lokalteils von Monopol- und Wettbewerbszeitungen. In: *Publizistik*, 1969/3 p. 298-310.
- Koller, B. (1978), Lokalzeitungen in Wettbewerb- und monopolsituation: Bedingen in den Redaktionen und das Verhältnis zu Lokalhonoratioren. In: Rühl, Manfred, en Jürgen Walchs-höfer (Hg.) (1978), *Politik und Kommunikation*, Nürnberg, Nürnberger Forschungsberichte.
- Kranten in de regio 1981; bijvoegsel *De Journalist*, 28 januari 1982.
- Lacy, S. (1987), The Effects of Intracity Competition On Daily Newspaper Content. In: *Journalism Quarterly* 1987 p. 281-290.
- McCombs, M. (1987), Effect of Monopoly in Cleveland On Diversity of Newspaper Content. In: *Journalism Quarterly* 1987 p. 74044.
- Meyer, P. (1985), *The newspaper survival book; An editors's guide to marketing research*, Bloomington, Indiana University Press.
- Nieuws in eigen hand, het* (1983), Utrecht, Uitgeverij Stichting Trezor.
- Nixon, R.M. (1960), The problem of newspaper monopoly. In: W. Schramm (ed.): *Mass Communication*, Urbana, University of Illinois Press. pp. 241-250
- Nixon, R. en R.L. Jones (1956), The content of non-competitive vs. Competitive Newspapers. In: *Journalism Quarterly*, Vol. 33 1956 p. 299-314.
- Noelle-Neumann, E. (1968a), Pressekonzentration und Meinungsbildung, in *Publizistik*, 13 (1968), H. 2-4, p.107136.
- Noelle-Neumann, E. (1968b), Empirische Prüfung von Thesen der Pressekommission über das Nachlassen publizistischer Leistungen in Ein-Zeitungs-Gebieten. In *ZV + ZV*, 1968 p. 1614-1620.

- Noelle-Neumann, E. (1971), *Die betriebliche anpassung lokaler und regionaler Abonnementszeitungen an die durch intra- und intermediären Wettbewerb der Massenkommunikationsmittel ausgelösten Veränderungen der Leserbedürfnisse*, Allensbach.
- Noelle-Neumann, E. (1973), U Folgen lokaler Zeitungsmonopole; Ergebnisse einer Langzeitstudie, Mainz, Institut für Publizistik der Johannes Gutenberg-Universität.
- Noelle-Neumann, E. (1974), *Innere Pressefreiheit 1973; Bericht über eine Umfrage unter Redakteuren und Verlegern*, Allensbach.
- Rager, G. (1981), Publizistische Vielfalt in der Region? In: *Media Perspektiven*, 1981/3 p. 224-39
- Ridder, J.de (1984), *Persconcentratie in Nederland; begripsvorming, bepaling en beschrijving*, Amsterdam, VU Uitgeverij.
- Rooij, M. (1974), *Kranten; Dagbladpers en maatschappij*, Amsterdam, Wetenschappelijke Uitgeverij.
- Salverda, K. (1983), *Vrije Westfriese Krant: een illusie na een fusie?*, Amsterdam, Stichting Instituut voor Perswetenschap.
- Samenhangend Mediabeleid* (1982), 's Gravenhage, Staatsuitgeverij.
- Schönbach, K. (1978), Die isolierte Welt des Lokalen; Tageszeitungen und ihre Berichterstattung über Mannheim, in: *Rundfunk und Fernsehen*, 26. Jahrgang 1978/3 p. 260-277.
- Tussen de sluisdeuren; eindrapport onderzoek naar rol van media en intermediaire kaders in communicatieprocessen* (1981), PAO Public Relations en Voorlichting 1979-1981.
- Veranderende functie van de krant door de komst van de 'One newspaper city' en de dientengevolge veranderende verantwoordelijkheid van de (hoofd)redactie, de* (1974), Nijmegen, Katholiek Instituut voor Massamedia. (Diskussieverslag van studiedag 18/12/1973)
- Verschuren, P., en R. Memelink (1989), *Media-atlas van Nederland*, 's Gravenhage.
- Willoughby, W.F. (1955), Are Two Competing Dailies Necessarily Better Than One? *Journalism Quarterly* 1955/32: 197-204.
- Wolz, D. (1979), *Die Presse und die lokalen Mächte*, Düsseldorf, Stiftervereinigung der Presse.

VALERIE FRISSEN EN FRED WESTER

Recente toepassingen van de interpretatieve onderzoeksbenadering in de communicatiewetenschap

De laatste jaren neemt in de communicatiewetenschap de belangstelling voor interpretatieve onderzoeksbenaderingen en kwalitatieve methodologie zichtbaar toe. In deze bijdrage staan een aantal recente toepassingen van de interpretatieve onderzoeksbenadering in de communicatiewetenschap centraal. Deze onderzoeken worden geplaatst in de context van ontwikkelingen in de communicatiewetenschappelijke theorievorming en worden besproken als voorbeelden van varianten in de interpretatieve onderzoekstraditie.

De laatste jaren zien we binnen de communicatiewetenschap een toenemende belangstelling voor interpretatieve onderzoeksbenaderingen en kwalitatieve methodologie¹. Deze aandacht hangt samen met een aantal vrij fundamentele verschuivingen in de communicatiewetenschappelijke theorievorming, verschuivingen die voor sommigen aanleiding zijn te spreken van een paradigmawisseling in de communicatiewetenschap (Kepplinger, 1979; Renckstorf, 1987; Schulz, 1982).

In deze bijdrage wordt de interpretatieve onderzoeksbenadering in de communicatiewetenschap nader onder de loep genomen. Besproken worden enige onderzoeken die weliswaar in verschillende theoretische perspectieven en onderzoekstradities geworteld zijn, maar die met name wat betreft de gehanteerde kwalitatieve methodologie een duidelijke verwantschap met elkaar hebben.

Doel van dit artikel is om een beeld te schetsen van recente ontwikkelingen op dit gebied, waardoor overeenkomsten en verschillen wellicht duidelijk(er) worden. Daarnaast wordt geprobeerd deze ontwikkelingen in de bredere context van de communicatiewetenschappelijke en de interpretatieve theorievorming te plaatsen.

In het volgende worden daarom eerst de genoemde verschuivingen in de communicatiewetenschappelijke theorievorming kort geschetst. Vervolgens worden kort uitgangspunten en methodologie van de interpretatieve onderzoeksbenadering beschreven. Daarna gaan we dieper in op symbolisch-interactionistische en kennistheoretische invalshoeken in de communicatiewetenschap. Tenslotte wordt een aantal recente toepassingen van de interpretatieve benaderingswijze in de communicatiewetenschap aan een kritische beschouwing onderworpen. Opgemerkt dient nog te worden dat dit artikel geen volledig overzicht beoogt te geven van de interpretatieve on-

derzoekspraktijk in de communicatiewetenschap. Veeleer proberen we met deze bijdrage een aantal recente ontwikkelingen een plaats te geven in de interpretatieve onderzoekstraditie.

Paradigmawisseling in de communicatiewetenschap

Zoals al vaker is geconstateerd valt er de laatste twintig jaar binnen de communicatiewetenschappelijke theorievorming een verschuiving van aandachtsveld te onderkennen: het communicatiewetenschappelijk onderzoek baseert zich in toenemende mate op denk- en verklaringsmodellen waarin aan processen aan de ontvangerskant een cruciale rol wordt toegedacht. Voor de beschrijving en verklaring van media-effecten is het accent dus verschoven van zenders naar ontvangers. Deze fundamentele verschuiving in referentiekader is in zekere zin gepaard gegaan met een verschuiving in het concept van sociaal handelen dat wordt gehanteerd, hetgeen aanleiding geeft te spreken van een paradigmawisseling in de communicatiewetenschap.

Mediumgecentreerde modellen gaan veelal uit van een **normatief** handelingsconcept; het sociale handelen van individuen (zenders en ontvangers) wordt opgevat als min of meer door vaste predisposities bepaald (vgl. Wilson, 1973; Renckstorf en Wester, 1989). Een dergelijk normatief concept van sociaal handelen ligt ten grondslag aan het traditionele effecten-onderzoek. In de vaak geciteerde formule van Lasswell "Who says what in which channel to whom with what effects?" (1948), komt duidelijk tot uitdrukking hoe in dit meer traditionele communicatiewetenschappelijke perspectief het probleem van de werking van de massamedia werd benaderd. In deze formule ligt niet alleen een centrale onderzoeksvraag besloten, maar ook een duidelijke visie op het communicatieproces, op de verschillende elementen daarin en op de richting van het communicatieproces.

"Massenkommunikation gerät in dieser Perspektive zu einem einsinnigen Prozeß, in dessen Verlauf einige aktiv und absichtsvoll sich betätigen und "Stimuli" produzieren, während die Masse der Rezipienten sich, letztlich passiv, ziel- und absichtslos, darin erschöpft, auf Botschaften zu warten, um darauf "reagieren" zu können" (Renckstorf 1987:142).

Sinds eind jaren zestig is in de communicatiewetenschappelijke theorievorming een kentering opgetreden, waardoor de aandacht is verschoven van intenties van communicatoren naar processen aan de ontvangerskant. In dit alternatieve denkmodel worden ontvangers opgevat als intentionele subjecten in het communicatieproces, als zelfbewuste individuen, die doelgericht handelen, en ook doelgericht met de media omgaan tegen de achtergrond van door hen ervaren interesses, behoeften, problemen en probleemoplossingen. Het sociale handelen van mensen wordt in een dergelijk denkmodel min of meer expliciet opgevat als een "constructie", waarbij aan processen van be-

tekenisgeving, of "definitie van de situatie" een cruciale plaats is toegekend. Dit betekent dat hier sprake is van een interpretatief paradigma met betrekking tot het sociale handelen: mediagebruik wordt opgevat als één van de in een gegeven situatie mogelijke patronen van sociaal handelen. Processen aan de ontvangerskant zijn cruciaal om te begrijpen waarom in een gegeven situatie mensen tot mediagebruik overgaan. Dit kan alleen worden begrepen door de interpretaties en situatiedefinities van de handelende subjecten zelf te kennen. We kunnen dan ook in zekere zin van een paradigmawisseling spreken niet alleen omdat ontvangers een steeds belangrijkere rol zijn gaan spelen, maar ook omdat het sociale handelen van mensen – in dit geval mediagebruik – steeds vaker wordt benaderd vanuit een interpretatief perspectief.

In deze bijdrage bespreken we een aantal ontvangersgecentreerde onderzoeksbenaderingen, die vooral een voorkeur voor het gebruikmaken van kwalitatieve onderzoeksmethoden gemeenschappelijk hebben. Om deze in een kader te kunnen plaatsen, schetsen wij nu eerst kort de theoretische en methodologische uitgangspunten van de interpretatieve onderzoeksbenadering en gaan wij vervolgens in op twee van de meest kenmerkende invullingen van het interpretatieve onderzoeksperspectief namelijk de symbolisch-interactionistische en de kennistheoretische benadering.

De interpretatieve onderzoeksbenadering

Het interpretatieve onderzoek maakt de laatste jaren een enorme ontwikkeling door. Dat is in de eerste plaats te danken aan een zeer rijke onderzoekspraktijk. Belangrijk hierbij is dat het niet gaat om één interpretatieve beweging, maar dat er sprake is van een methodologische affiniteit van in principe nogal diverse onderzoekstradities, zoals het symbolisch interactionisme (Blumer, Becker, Strauss), de fenomenologische sociologie (Schütz, Berger, Luckman), de etnomethodologie (Garfinkel), de etnografie (Spradley) en case-study onderzoek van organisaties (Patton, Yin, Miles) of in de vorm van life-histories (vgl. de Biografische methode van Bertaux).

Deze verschillende onderzoeksstromingen delen een aantal uitgangspunten voor het onderzoek, die wij hier kort zullen aanduiden (vgl. Wester en Venix, 1988; zie ook Lindlof en Meyer, 1987).

De sociale realiteit is als object van onderzoek een voorgeïnterpreteerde werkelijkheid. Om het doen en laten van mensen als zinvol gedrag te kunnen bestuderen moet de onderzoeker de objecten zien, zoals de actors deze zien. De onderzoeker heeft de taak tot reconstructie (Schwartz en Jacobs, 1979). Voor de onderzoeker betekent dit, dat men het zich eigen maakt de gedragssituatie te definiëren volgens de betekenissen die de actors zelf aan de situatie toeschrijven. Methodisch betekent dit dat de onderzoeker moet aan-

sluiten bij de leefwereld van de betrokkenen. Vandaar de voorkeur voor participerende observatie en case-study. De onderzoeker kan zich echter niet tot zo'n 'inner-perspective' op de sociale werkelijkheid beperken: de betekenisvolle werkelijkheid moet vervolgens in begrippen worden geobjectiveerd. Hierin ligt de kern van de kwalitatieve analyse. In het onderzoeksontwerp wordt deze objectivering mogelijk gemaakt door vele malen de cyclus van verzameling en analyse, reflectie en toetsing te doorlopen (Glaser en Strauss, 1967; Wester 1984, 1987).

Het object van de interpretatieve benadering is dus sterk gebonden aan de leefwereld van de betrokkenen, hun betekenisverlening en werkelijkheidsconstructies. Vandaar de wat andere aanpak van het onderzoek: beginnen met de leefwereld te beschrijven en op dat materiaal theorieën ontwikkelen. De centrale doelstelling van dit soort onderzoek is dan ook conceptualisering en theorievorming (Wester 1984, 1987).

De bovenstaande opmerkingen over het studie-object wijzen erop, dat de belangrijkste eis voor de onderzoeker is dat men in nauw contact moet staan met hetgeen men wil bestuderen. Men heeft dan ook een duidelijke voorkeur voor participerend onderzoek dat wil zeggen onderzoek, waarbij de onderzoeker zoveel mogelijk tracht deel te nemen aan de (leef)wereld die wordt onderzocht. De voortdurende contacten die de onderzoeker aldus heeft met het onderzoeksobject maken het mogelijk dat men begrippen ontwikkelt die bij de onderzochte situatie passen. Het interpretatief theorievormend onderzoek is meestal kwalitatief opgezet dat wil zeggen dat men materiaal verzamelt waarin de betekenisverlening en de handelingspraktijken van de betrokkenen gedetailleerd zijn vastgelegd, dat men begrippen ontwikkelt die bij de onderzochte situatie passen en dat opgedane inzichten voortdurend omgezet worden in een toespitsing van de vraagstelling en aanpassingen van het waarnemingsinstrument en het analysekader.

De interpretatieve onderzoeksbenadering in de communicatiewetenschap

Wester en Vennix (1988) onderscheiden binnen de interpretatieve onderzoeksbenadering verschillende stromingen of onderzoekstradities, die vooral qua methodologie verwant zijn. Ook het interpretatieve onderzoek binnen de communicatiewetenschap baseert zich op onderscheiden tradities zoals de etnografische (Lull, 1988), de case-study benadering (Charlton en Neumann, 1986), de kennistheoretische (Bosman, et.al., 1989). In een overzicht van kwalitatieve onderzoeksbenaderingen in de communicatiewetenschap (Lindlof, 1987) worden niet zozeer stromingen onderscheiden, maar thematieken die vanuit een interpretatieve benadering van communicatieprocessen en mediagebruik relevant zijn. De verschillende bijdragen aan de-

ze bundel werden ingedeeld onder de kopjes "mediagebruik van kinderen"; "mediagebruik in gezin/huishouden" en "mediagebruik in subculturen en instituties"; drie terreinen waarop veel kwalitatief onderzoek in de communicatiewetenschap wordt gedaan, aldus Lindlof. Onderzoek naar kinderen concentreert zich op de betekenissen die kinderen aan allerlei aspecten van de televisie geven. Onderzoek naar gezinnen is vooral gericht op complexe interpersoonlijke relaties en interacties in deze "natuurlijke" onderzoekseenheid als context voor mediagebruik. Onderzoek naar subculturen en instituties richt zich vooral op de verschillende manieren waarop de media worden gebruikt door individuen en subgroepen "for creating personal expression in the context of larger systems of cultural definition" (Lindlof, 1987: xi). De bijdragen aan deze bundel kunnen in zekere zin als illustraties van specifieke stromingen worden gezien zoals symbolisch interactionisme, fenomenologie, etnomethodologie of etnografie, maar in feite is een dergelijk onderscheid niet meer strikt te maken, omdat de onderzoekers zich op meerdere richtingen baseren. In de volgende paragrafen worden twee belangrijke interpretatieve perspectieven, het symbolisch interactionisme en de kennistheoretische benadering, nader beschouwd wat betreft hun relevantie voor het communicatiewetenschappelijke onderzoek. Vervolgens gaan we in op een aantal recente voorbeelden van interpretatief ontvangersonderzoek.

De symbolisch-interactionistische invalshoek

Het symbolisch interactionisme wordt meestal verbonden met de ideeën van George Herbert Mead, gepubliceerd in werken als "Mind, Self and Society", "Movements of thought in the Nineteenth Century" en "The Philosophy of the Act". Deze publikaties uit de dertiger jaren zijn te zien als de schriftelijke vastlegging van een periode van mondelinge overlevering en uitwisseling van ideeën van mensen als James, Cooley, Thomas, Znaniecki en Mead zelf (zie Meltzer, Petras & Reynolds, 1975: 2-3) aan de universiteit van Chicago, waar Mead gewerkt heeft. Vooral door het werk van de volgende generatie (Goffman, Blumer, Becker, Strauss) is het symbolisch interactionisme bekend geworden.

Het symbolisch interactionisme vormt een perspectief op de sociale werkelijkheid, waarvan de theoretische uitgangspunten methodische consequenties hebben. Centraal daarbij is de opvatting dat het wat de sociale werkelijkheid betreft gaat om een voorgeïnterpreteerde werkelijkheid geproduceerd door mensen. Naast betekenisverlening is vooral interactie van belang: mensen produceren de sociale werkelijkheid door hun interpretaties en definities op elkaar te betrekken in hun handelen.

De theorie van het symbolisch interactionisme kent twee accenten: vanuit de handelingsoptiek wordt de sociale werkelijkheid gezien als een conglomere-

raat van sociale interacties; vanuit de zinsoptiek wordt de sociale werkelijkheid gezien als produkt van de wijze waarop mensen en collectiviteiten via betekenisstructuren hun wereld construeren.

De interactie is de basiseenheid van het onderzoek van de symbolisch interactionisten. Met name staat daarbij de vraag centraal hoe de betrokkenen elkaars perspectieven trachten te achterhalen en tot overeenstemming geraken wat betreft de definitie van de situatie.

De samenleving zoals die voor de sociale wetenschapper als studie-object voorligt, wordt hier opgevat als elkaar min of meer overlappende deel-werkelijkheden, zoals die in het handelen van **sociale groepen** vorm krijgen. Dit moet niet louter opgevat worden als de **gedragsvormen** die binnen een groep ontwikkeld worden: ook die gedragsvormen hebben een betekenisaspect, want zij vormen een onderdeel van de cultuur van de groep, het wereldbeeld waarmee zij de werkelijkheid vorm geven. Ideologieën, perspectieven, legitimaties, typering en classificaties worden in de gedragsvormen tot werkelijkheid gemaakt. Hiermee benadrukken de symbolisch interactionisten het **proces-karakter** van de sociale structuur.

Juist Blumer heeft in zijn werk uitgebreid aandacht besteed aan de rol van media in de leefwereld van mensen (zie ook Walsh, 1989; Clough 1988). Blumer's "Movies en Conduct" (1933) is gericht op de invloed van het medium film op kinderen en jongeren. Zoals in de jaren zestig ten aanzien van televisie, werd bij de opkomst van de film de vraag gesteld of het nieuwe medium niet een verderfelijke invloed had op jonge mensen. "Movies en Conduct" is in feite een grootschalig, intensief onderzoek. Blumer verzamelde en analyseerde biografisch materiaal bij 1800 jongeren. Uit dat materiaal wordt duidelijk dat het merendeel van de jongeren regelmatig met het nieuwe medium interacteerden. Het was een bron van fantasieën, projecties en imitaties. Naar de film gaan was peer group-gebonden vrijetijdsgedrag dat in taal en kleding werd uitgedragen. Elke sfeer van het dagelijks leven was wel enigszins door het populaire medium beïnvloed. Het materiaal uit Blumer's onderzoek laat interpretaties toe die deels aansluiten op recente feministische filmanalyses (Clough, 1988).

In "Movies, Delinquency and Crime" (Blumer, et.al., 1933) wordt met name onderzocht of er een invloed valt aan te tonen van het filmmedium op gedrag in de criminele sfeer. Aan de hand van case studies en biografisch materiaal komen de auteurs tot de (overigens controversiële) conclusie dat de populaire film inderdaad een rol speelt bij het overgaan tot criminele gedragingen. De gedragspatronen die men uitgewerkt krijgt voorgespeeld maken niet alleen een imaginaire, maar ook een daadwerkelijke herhaling mogelijk. De media hebben dus ook een directe socialiserende rol: een bron van kennis en vaardigheden. Dit thema keert in recenter symbolisch interactionistisch onderzoek terug. Zo constateert Wallace (1978) dat professionele

misdadigers met name naar TV-crimi's kijken om nieuwe technieken op te doen. De tijd die men in de gevangenis doorbrengt krijgt daardoor het karakter van een bijscholingscursus voor professionele opvattingen en vaardigheden.

In bovengenoemde studies laat Blumer blijken hoe hij onderzoek naar de effecten van de massamedia vorm wil geven: de leefwereld van de onderzochten hoort daarbij centraal te staan. In "Suggestions for the study of mass-media effects" (Blumer, 1969a) gaat hij hier nader op in. Het (quasi-)experimentele effecten onderzoek mist haar doel op enkele punten. Zo is de inhoud van de massamedia uiterst divers en voortdurend in verandering, waardoor de stimulus in zulk onderzoek moeilijk valt te isoleren. Aan de kant van de "ontvangers" geldt iets soortgelijks: interpretatieprocessen kunnen verschillen, ook bij één persoon op verschillende tijdstippen. Daarbij komt dat de verschillende media ook nog eens interdependente communicatievormen zijn en dat elk medium op zich niet als een homogene en constante factor kan worden beschouwd. Daarnaast kan worden gewezen op de rol die referentiegroepen bij de interpretatieprocessen van ontvangers spelen waardoor collectieve definities kunnen ontstaan. Al deze kenmerken van het proces van massacommunicatie maken dat het (quasi-)experimentele model hier moeilijk kan worden toegepast en dat medium-gecentreerde modellen tekortschieten wat betreft de beschrijving van massamediale communicatieprocessen.

Blumer's werk is vooral programmatisch van aard. Door het gangbare onderzoek op bepaalde terreinen met de eigen aard van het onderzoeksveld te confronteren komt hij tot de formulering van uitgangspunten voor onderzoek die de werkelijkheid beter recht doen. Vanuit deze optiek heeft Blumer ook het onderwerp "publieke opinie" gethematiseerd (1969b). Allereerst constateert hij dat men in het gangbare onderzoek van de publieke opinie vergeet om publieke opinie als object te isoleren en af te perken. Voor Blumer gaat het bij de publieke opinie om een aspect van de maatschappij in werking. De maatschappij is georganiseerd in groepen en organisaties met verschillende macht en prestige, die werken langs diverse maatschappelijke kanalen, waarbij sommige personen of groepen op strategische posities zitten. De publieke opinie is het **resultaat** van dit soort processen en kan dus niet eenvoudig worden geïnventariseerd door ondervraging van een "representatieve steekproef". Publieke opinie weerspiegelt de structuur van de maatschappij en moet daar worden onderzocht waar zij werkzaam is.

In het symbolisch interactionistisch onderzoek ligt met name de nadruk op interactiepatronen en handelingspraktijken. Dit blijkt ook uit recente toepassingen in onderzoek op het veld van de communicatiewetenschap. Vanuit de vraag "hoe doen ze het" wordt gereconstrueerd hoe groepen de socia-

le werkelijkheid tot stand brengen. Dit proces van realiteitsconstructie geldt zowel voor het handelen aan de kant van de "zenders" als van de "ontvangers". De publicaties van Altheide (1976, 1985), Gans (1980) en Tuchman (1978) laten dit zien wat betreft het werk van journalisten: nieuws als professionele werkelijkheidsconstructie. Van der Veen et. al. (1985) hebben dit perspectief toegepast in hun onderzoek van de nieuwsverslaggeving van de gebeurtenissen op 30 april 1980. De toepassing van vaste typificaties (stereotype interpretaties) en de nadruk op de geïnstitutionaliseerde werkelijkheid zijn karakteristiek voor de manier waarop journalisten nieuwsselectie en nieuwspresentatie realiseren en de toestand in de wereld beschrijven. Vergelijkbare studies zijn gedaan om het tot stand komen van televisie-producties te beschrijven (Mast, 1983; Elliott, 1972).

Kortom, in de symbolisch interactionistische optiek zijn de media objecten net als andere objecten uit de sociale realiteit. De media dragen situaties aan en in interactie met de media wordt men gedwongen om de gepresenteerde situatie te definiëren. De media zelf zijn een sociale constructie die men als zodanig kan onderzoeken, maar tevens zijn zij de voornaamste leveranciers van niet-zelf-ervaren werelden en gebeurtenissen, waarvan men het constructie-proces ("creating news", "making news") kan onderzoeken.

Zo'n constructie-proces vindt ook plaats aan de andere kant van de communicatielijn door mediagebruikers. Role-taking en de uitwisseling van standpunten (tussen interactanten of intern: I- Me discussie) gebeurt in reële, maar ook in gefantaseerde of indirecte interacties, dus ook met betrekking tot de mediawerkelijkheid. De daarin gepresenteerde gedragspatronen, opvattingen en manieren van doen moeten, net als in andere alledaagse interacties waaraan men participeert, via interpretatieprocessen van betekenis worden voorzien. Dit soort interpretatieprocessen is ook onderwerp van onderzoek van symbolisch interactionisten. Met name het werk van Goffman (1959, 1963, 1969, 1974) kan hier worden genoemd. In dit soort onderzoek wordt ook vaak aangesloten bij het werk van Berger en Luckmann (1967). Omdat bij dit soort interpretatieve studies met name de rol van "kennis" centraal staat, zullen we daar in de volgende paragraaf nader op in gaan.

De kennistheoretische invalshoek

De kennistheoretische onderzoeksbenadering is verwant aan de fenomenologie. Deze door Husserl ontwikkelde filosofie wordt voor de sociologie belangrijk door Schütz (1962, 1967) die mede geïnspireerd door het werk van Max Weber een kentheoretisch interpretatiekader voor de sociale werkelijkheid schetst. Berger en Luckmann hebben deze uitgangspunten van de fenomenologische sociologie met die van het symbolisch interactionisme (met name Mead) geïntegreerd in "The Social Construction of Reality" (1967).

Zij presenteren daarin een kennistheoretische benadering van de sociale realiteit, waarin het ontstaan van alledaagse kennis en de vanzelfsprekendheid van de structuren van de samenleving verbonden worden met processen van sociale interactie. De sociale werkelijkheid wordt door actoren voortdurend geconstrueerd. In de alledaagse leefwereld komt het individu steeds terugkerende situaties tegen, men ontwikkelt oplossingen, manieren van doen die worden uitgeprobeerd en waarop anderen reageren. Zo ontwikkelt elk persoon een hoeveelheid 'recept-kennis' ten aanzien van situaties waarin men zoal kan belanden. Succesvolle en met anderen gedeelde oplossingen zullen als gewoonten uiteindelijk in institutionele vormen worden geobjectiveerd. Behalve vanuit de persoonlijke, dagelijkse ervaring wordt ook vanuit de samenleving het wereldbeeld van het individu ingevuld. De persoon wordt in zijn of haar levensloop onderworpen aan processen van primaire en secundaire socialisatie, die het mogelijk moeten maken dat de door de persoon niet-direct ervaren wereld in het individuele kennissysteem wordt geïntegreerd. Maar via dergelijke indirecte interacties krijgt het individu slechts een fragmentarisch beeld van wereld en samenleving. Een gedifferentieerde samenleving kan daarom de leden alleen doen participeren als zij integratieve betekenissen aandraagt, die de institutionele orde in een subjectieve werkelijkheid voor de leden vertalen en deze als juiste orde legitimeren. Het feitelijke karakter van de sociale werkelijkheid heeft echter een subjectieve basis: zij wordt in interacties van betekenis voorzien, als zodanig geobjectiveerd en keert als sociaal "feit" bij de zingeverers terug. Maar het blijft een proces van sociale definiëring: zij kan door de participanten als onjuist worden gedefinieerd, voorzien worden van andere betekenissen en via het handelen in een nieuwe wereld worden veranderd.

Kennis, in de zin van "wat men weet van de wereld", speelt hier dus een centrale rol, waarbij voor de media een speciale rol is weggelegd wat betreft kennis-elementen die betrekking hebben op de wereld buiten de alledaagse interacties. Dat kan zijn de interactionele werkelijkheid die in ruimte of tijd niet met de alledaagse werkelijkheid samenvalt, maar ook kan het gaan om abstracte, symbolische of gereïficeerde kennis zoals deze naar voren komt in fictie, drama, religie, wetenschap, politiek etc.

Adoni en Mane (1984) hebben het perspectief van Schütz, Berger en Luckmann gebruikt om gangbare onderzoeksbenederingen in de massacommunicatie te bespreken wat betreft de rol van de media in het proces van sociale constructie van realiteit. Naast de objectieve realiteit en de subjectieve realiteit (zie boven) onderscheiden zij de symbolische realiteit, dat wil zeggen symbolische weergaven daarvan zoals kunst, media-inhouden en wetenschap. De meeste onderzoekstradities leggen zich toe op de relatie tussen twee van deze werkelijkheden (bijvoorbeeld het beeld dat de media geven van de objectieve realiteit). De benaderingen waarin geïntegreerd aandacht

wordt geschonken aan de relaties tussen de drie vormen van realiteit (zoals bijv. het Culturele Indicatoren onderzoek) vertonen duidelijk conceptuele tekortkomingen. Met Rosengren (1983) staan Adoni en Mane dan ook een holistische benadering van de rol van de media in de sociale constructie van realiteit voor. Deze benadering vergt een complex multi-methodisch onderzoeksontwerp waarin inhoudsanalyse, secundaire analyse en survey onderzoek worden gecombineerd.

Het onderzoek met een kennistheoretisch accent kan men thematisch inde-len naar processen van constructie van realiteit zoals deze in de media naar voren komen en processen van constructie van realiteit die deel uit maken van de wijze waarop men met de media-inhoud interacteert.

Wat betreft de wijze waarop de media kennis organiseren wijst Altheide (1985) erop dat de media door vormgeving en redeneerwijze ("media logic") kennisgebieden afbakenen: "a program looks like News and not a Talk Show". Dit perspectief sluit nauw aan bij Goffman's "Frame Analysis" (1974). Deze studie is gericht op het onderzoek van de wijze waarop de ervaring is georganiseerd. Iets wordt tot een betekenisvolle ervaring door het kader ("framework") waarin het wordt geplaatst. Aan de hand van de lezing van berichten in kranten en tijdschriften illustreert Goffman hoe de organisatie van de ervaring is opgebouwd. In "Gender Advertisements" (1976) past Goffman het framingperspectief toe om reclame-foto's te kunnen analyseren. Het commerciële realisme dat in deze plaatjes naar voren komt heeft veel gemeen met scènes uit een toneelspel (de theater-metafoor staat ook centraal in Goffman's eerdere werk (1959, 1963, 1969) over interactiestrategieën en identiteitshandhaving), maar meer dan in een toneelspel maakt men hier gebruik van alledaagse sterk herkenbare handelingsvormen. De advertentiewerkelijkheid is een in scène gezette illustratie van dit soort handelingen. Reclamefoto's verwijzen dus niet alleen naar de regels van reclame maken en fotograferen, maar ook naar de regels van de alledaagse sociale realiteit die wordt uitgebeeld. De wijze waarop mannen en vrouwen in reclamefoto-scènes zijn neergezet, verwijst dus naar alledaagse regels voor het construeren en interpreteren van geslachtsrollen. Deze regels zijn vervolgens door Goffman geïnventariseerd voor zover ze in de foto's naar voren komen.

Het constructie-model toegepast door Gamson (1988) lijkt sterk op Goffman's framing perspectief. Gamson combineert de benadering van Berger en Luckmann met cognitie-psychologische concepten als schema's, cognitieve maps, frames en scripts. De media plaatsen gebeurtenissen in een of andere betekeniscontext (Frame van Goffman) en geven daarmee vorm en inhoud aan het praten/schrijven (discourse) over bepaalde gebeurtenissen. Het gaat hierbij in feite om "pakketjes van symbolen", die in een bepaald forum gangbaar zijn en betekenis hebben. De rol van de media is dat zij dit soort

kennispakketjes voorzien van een culturele resonantie (dat wil zeggen door inkadering verbinden met algemene thema's) en structurele inbedding (dat wil zeggen verbinden aan deskundigen, groepen of organisaties die dat soort pakketjes hanteren, uitleggen of aanvallen).

Blain's analyse van de retoriek van Hitler (1988) is een vergelijkbare benadering. Hij benadrukt dat de 'beelden' die door Hitler werden gehanteerd aansloten bij cultureel gangbare bronnen van interpretatie (vgl. Gamson's concept "culturele resonantie").

Het Framing-perspectief lijkt sterk op benaderingen geïnspireerd door het perspectief van de semiotiek en kan analytisch als verwant worden beschouwd.²

In de zogenoemde "Nutzenansatz" (Renckstorf, 1977) staat juist de wijze waarop "ontvangers" met media-inhouden interacteren centraal. Het omgaan met media wordt hier gezien als een vorm van sociaal handelen dat in de context van het gehele sociale handelen moet worden gethematiserd. Interpretatieprocessen spelen hierbij een uiterst belangrijke rol. In Bosman et.al. (1989) is dit perspectief verder uitgewerkt naar een algemeen theoretisch referentiekader van het omgaan met kennis, waarin de optiek van Schütz, Berger en Luckmann met het symbolisch interactionisme en cognitief-psychologische elementen is verbonden. De door de massamedia aangeboden "werkelijkheid" moet niet opgevat worden als een set stimuli per se, maar als objecten die om interpretatie vragen, zoals alle objecten in de leefwereld van het individu. Zo gezien worden kijkers/luisteraars/lezers tekort gedaan wanneer ze slechts als "ontvangers van massamediale boodschappen" geconceptualiseerd worden. Kijkers/luisteraars/lezers zijn vooral handelende personen die op basis van eigen doelstellingen, waardenopvattingen en plannen naast allerlei andere zaken ook massamediale boodschappen van betekenis voorzien. Dit soort interpretatieprocessen is niet slechts een individualistische aangelegenheid. Hierbij spelen het zelfbeeld, het kennissysteem en de relevantiestructuur een rol, die een produkt zijn van processen van sociale interactie (vgl. Lindlof 1988, Hermes 1990). Het onderzoek van processen van sociale constructie van realiteit, die deel uit maken van de wijze waarop mensen met media omgaan vereist dus een vorm van participatie van de onderzoeker aan het alledaagse leven van de onderzochten (zie bijv. Lull 1988). In de volgende paragraaf zullen we daar nader op ingaan.

Recent interpretatief ontvangers-onderzoek

We zullen hieronder een aantal recente interpretatieve onderzoeken in de communicatiewetenschap bespreken, waarin ontvangers van mediaboodschappen centraal staan. Afhankelijk van de nadruk die de onderzoekers

zelf gelegd hebben, hebben wij deze onderzoeken onderscheiden in voorbeelden van etnomethodologisch, van etnografisch en van case-study onderzoek.

Etnomethodologisch onderzoek: regels, symbolen en interacties bij het televisiekijkgedrag

Met name etnomethodologisch onderzoek – als een meer praktische invulling van bovenbeschreven perspectieven in het interpretatieve onderzoek – houdt zich bezig met de regels die mensen hanteren om aan de alledaagse sociale werkelijkheid betekenis toe te kennen. Onderzoek is gericht op het blootleggen van de regels die in alledaagse praktijken, zoals bijvoorbeeld interactiepatronen, te onderkennen zijn. Etnomethodologische technieken worden in de communicatiewetenschap bijvoorbeeld toegepast in "social uses"-benaderingen van mediagebruik. Daarin wordt het omgaan met de media, vooral de televisie, in de context van de alledaagse sociale interactie in het gezin onderzocht (Lull 1980, 1988). Lull (1980) beschouwt mediagebruik als één van de middelen die mensen hanteren om doelbewust hun sociale werkelijkheid te construeren (Lull, 1980:198). Hij spreekt daarom van een sociaal-constructivistische visie op mediagebruik. In een ander verband spreekt hij ook wel van een "rules approach" (1982), die ervan uitgaat dat menselijke communicatie gestructureerd wordt door normatieve, op regels gebaseerde interacties van individuen, waarmee betekenis wordt gegeven aan de sociale werkelijkheid.

Lull onderscheidt drie typen regels: gewoonte-regels, op consensus gebaseerde regels of "parametrische" regels, en strategische of tactische regels. Het eerste type kan worden blootgelegd door routine-achtige patronen in het communicatieve handelen, patronen die in feite niet meer ter discussie staan, te beschrijven. Over het tweede type regels wordt door actoren nog wel gediscussieerd en onderhandeld; te denken valt hier bijvoorbeeld aan de tijdstippen waarop in een gezin televisie wordt gekeken of de programmvoorkeur van de verschillende gezinsleden. Deze onderhandelingspatronen kunnen door de onderzoeker worden blootgelegd. Het derde type regels verwijst naar patronen in het communicatieve handelen waarmee men bepaalde doelen wil bereiken, bijvoorbeeld als de televisie in het gezin als een sanctiemiddel in de opvoeding wordt gebruikt.

In onderzoeken van Lull wordt het sociale handelen van mensen vooral geconceptualiseerd in termen van sociale interactie. Aan de plaats die het mediagebruik inneemt in de alledaagse sociale interactie is in de communicatiewetenschap volgens hem nog maar weinig aandacht besteed. "Television and other mass media, rarely mentioned as vital forces in the construction or maintenance of interpersonal relations, can now be seen to play central roles

in the methods which families and other social units employ to interact normatively" (id.198). Lull onderzoekt deze centrale rol van de televisie in de sociale interactie met behulp van onderzoeksmethoden als participerende observatie en diepte-interviews, in de natuurlijke setting en sociale eenheid waarin het televisiekijken doorgaans plaatsvindt, namelijk het gezin. De bestudering van de natuurlijke interactie- en communicatiepatronen in het gezin leidde tot het formuleren van een typologie van "social uses of television" (Lull, 1980).

Volgens deze typologie structureert het gebruik van de televisie in het gezin op twee manieren de sociale interactie in het gezin. Ten eerste op een structureel niveau, en ten tweede op een relationeel niveau. Zo kan de televisie bijvoorbeeld gedragspatronen en de tijdsindeling in het gezin structureren (bijvoorbeeld bedtijd, de tijd waarop gegeten wordt, huiswerk gemaakt wordt, etcetera, vgl. ook Bryce, 1987). De televisie kan ook op een relationeel niveau de communicatie in het gezin vergemakkelijken ("communication facilitation") of als een potentieel dienen voor "the construction of desired opportunities for interpersonal contact or avoidance" ("affiliation/avoidance"). Verder wordt de televisie gebruikt om in sociaal opzicht iets te leren, bijvoorbeeld rolgedrag, probleemoplossend gedrag, het nemen van besluiten, etcetera ("social learning"). En tenslotte kan de televisie een rol spelen in het demonstreren en in standhouden van machtsverhoudingen binnen het gezin ("competence/dominance") (id.203).

Lull wil met deze typologie laten zien hoe het communicatieve handelen zijn plaats heeft binnen het ruimere sociale handelen in de gezinscontext, als de natuurlijke sociale eenheid waarin het televisiekijkgedrag plaatsvindt. De typologie heeft volgens hem vooral een beschrijvende en heuristische waarde. Doordat Lull het accent legt op de sociale dimensies van het kijkgedrag, wordt duidelijk dat het televisiekijkgedrag niet geïsoleerd kan worden gezien van de alledaagse, sociale verhoudingen waarbinnen mensen leven. De televisie wordt gebruikt om aan de sociale interactie en de eigen positie daarin een bepaalde betekenis toe te kennen.

Deze door Lull ontwikkelde typologie lijkt de voornaamste inspiratiebron te zijn van een recente publikatie, waarin verschillende "etnografische" bijdragen uit allerlei culturen zijn bijeengebracht over de "social uses of television in the family" (Lull, 1988). Uitgangspunt van dit boek is dat "family life embodies patterned social activities that are empirical representations of cultural values and understandings known as communication rules" (Lull, 1988:16), waarbij conversatie-analyse een belangrijk middel is om deze regels bloot te leggen. Dit betekent dat conversatiepatronen tijdens het televisie-kijken door de onderzoekers worden geobserveerd en geanalyseerd.

In dit boek treffen we "etnografische" beschrijvingen en analyses aan van het televisie-kijkgedrag in het gezin in uiteenlopende culturen als de Ver-

enigde Staten, Venezuela, Groot Brittannië, de BRD, India en China. Op basis van deze gegevens concludeert Lull (p.238) dat veel van de in deze etnografieën beschreven karakteristieke patronen in het kijkgedrag als rituelen kunnen worden aangemerkt. Deze rituelen zijn weer manifestaties van microsociale (gezins)regels en macrosociale (culturele) regels. Het beschrijven van deze rituelen kan dan ook een aanknopingspunt bieden om te begrijpen hoe individuen betekenis verlenen aan de hen omringende sociale werkelijkheid op micro en op macroniveau.

Etnografisch onderzoek: subculturen van mediagebruikers

Doel van etnografisch onderzoek, dat sterk verwant is aan de antropologische onderzoekstraditie, is de reconstructie van (sub)culturen en het gewone alledaagse leven in die subcultuur in termen van de leden van die cultuur. "Etnografisch" onderzoek lijkt in de communicatiewetenschap momenteel een nogal modegevoelig onderzoeksterrein te zijn. Met name binnen de cultuurstudies-benadering valt de term etnografisch onderzoek geregeld, zonder dat overigens ook daadwerkelijk veel empirisch etnografisch onderzoek wordt uitgevoerd (vgl. ook Braber, 1989). Tot de cultuurstudies-benadering rekenen we het werk van een aantal mensen rond het CCCS in Birmingham, die vanuit een door Hall ontwikkeld "encoding/decoding"-model onder meer de massamedia en hun producten bestuderen. In oorsprong is deze benadering geen strikt communicatiewetenschappelijk perspectief, maar veeleer een interdisciplinair perspectief, dat wordt geïnspireerd door uiteenlopende theoretische stromingen als marxisme, semiologie en psycho-analyse. Het laatste decennium is de aandacht binnen de cultuurstudiesbenadering verschoven van inhoudsanalyse ("teksten"), naar ontvangersonderzoek, waarbij echter vooralsnog een tamelijk theoretische invalshoek blijft domineren (Vgl. Lull, 1988b).

Het weinige empirische onderzoek dat de laatste jaren is gedaan concentreert zich voor een aanzienlijk deel binnen vrouwenstudies (Hobson, 1982; Radway, 1984; Seiter, 1987). In een artikel in *Massacommunicatie* (Braber, 1989) kwam een aantal van deze onderzoeken al uitgebreider aan de orde. In deze studies gaat het om de beschrijving van subgroepen van vrouwelijke mediagebruikers, de culturele achtergronden van deze groepen en de manier waarop die achtergronden een rol spelen bij het omgaan met en interpreteren van populaire cultuur-producten als soap opera's (Hobson, Seiter) en liefdesromannetjes (Radway), die vooral bij een vrouwelijk publiek in de smaak vallen.

Etnografie betekent in dit verband dat diepte-interviews werden gehouden met de bedoeling een zo breed mogelijk inzicht te verkrijgen in de totale sociaal-culturele setting waarin dit mediagebruik plaatsvindt. Dat inzicht

komt tot stand door "verstehen"; inzicht is gebaseerd op een reconstructie van het perspectief van de onderzochten. In een studie van Radway (1984) bijvoorbeeld wordt een "kring van lezeressen" van romantische fictie bestudeerd, door middel van individuele en groepsinterviews. Deze kring bestaat uit gehuwde vrouwen met kinderen die hun romannetjes allemaal bij dezelfde boekwinkel kochten. Radway interpreteert de leespraktijk van deze vrouwen in termen van de welhaast klassieke verklaring voor populaire cultuur-consumptie, namelijk "escape"; vluchten uit een werkelijkheid die als problematisch wordt ervaren. Deze interpretatie lijkt echter niet te zijn gebaseerd op een reconstructie van de belevingswereld van de onderzochten, maar op een duidelijk vooringenomen standpunt van de onderzoekster, dat uiteindelijk leidt tot een volstrekte afkeuring van deze leespraktijk van vrouwen (vgl. ook Braber, 1989).

In een studie van Hobson (1982) naar vrouwen die geregeld naar de Britse soap-opera "Crossroads" kijken, wordt geprobeerd interpretaties van deze soap-opera te achterhalen in de concrete situatie waarin die vrouwen televisiekijken. Onmiddellijk na het bekijken van deze serie in gezelschap van de onderzoekster werden de vrouwen geïnterviewd over hun interpretaties van deze soap-opera. Daaruit komt naar voren dat vooral de "levensechtheid" van de soap-opera-thematiek, die aansluit op wat deze vrouwen in de context van hun alledaagse werkelijkheid relevant vinden, wordt gewaardeerd. Tegen die achtergrond interpreteren zij Crossroads als zowel onderhoudend als informatief. Crossroads is voor hen zinvol om te kunnen refereren aan hun eigen sociale werkelijkheid. Bovendien heeft het kijken naar een dergelijke serie een sociale functie; met ander vrouwen wordt graag gepraat over de verwickelingen in de serie. Het kijken naar een dergelijk televisieprogramma is volgens Hobson dan ook een constructieve bezigheid: problemen kunnen worden begrepen en worden als "gedeelde" problemen ervaren, waardoor ze beter te hanteren zijn. Kortom: het kijken is een middel om zin te geven aan een sociale werkelijkheid die door het individu als problematisch wordt ervaren. Radway zou een dergelijk handelingspatroon wellicht als "escape" interpreteren. Duidelijk wordt in ieder geval uit deze beide voorbeelden van "etnografisch" onderzoek dat vergelijkbare gegevens geïnterpreteerd kunnen worden vanuit een onderzoekersperspectief en vanuit een onderzochten-perspectief, hetgeen tot heel andere analyses kan leiden.

Volgens Braber (1989) wordt in deze onderzoeken weliswaar een aantal in etnografisch onderzoek gangbare methoden toegepast, zoals diepte-interviews en participerende observatie, maar is er toch niet sprake van een "etnografische wijze van kijken", zoals die bijvoorbeeld in de antropologie wordt gepropageerd. Zo een wijze van kijken zou moeten leiden tot het onderkennen en beschrijven van verschillende culturele categorieën, in dit ge-

val onder vrouwen: de reconstructie van de alledaagse werkelijkheid van deze categorieën in hun eigen termen en van de rol die media(produkten) spelen bij het betekenis geven aan die werkelijkheid.

Hoewel in de cultuurstudies-benadering wel veel over ontvangers wordt gesproken, is er zoals gezegd nog weinig empirisch ontvangersonderzoek verricht. Een uitzondering hierop vormt een aantal kwalitatieve ontvangersonderzoeken van Morley (1980, 1986). In een recente studie van Morley (1986) werden diepte-interviews gehouden met leden van qua sociale klasse nogal uiteenlopende gezinnen. De bedoeling van dit onderzoek was om verschillende aspecten van het televisie-gebruik in de gezinscontext te laten zien: patronen van omgaan met de televisie zelf en met video, teletekst en specifieke programma's. Verder beoogde dit onderzoek inzicht te geven in de "dynamiek van het kijkgedrag" in het kader van de alledaagse sociale praktijken en interacties in het gezin, waarbij vooral de aandacht uitging naar de relatie tussen het kijkgedrag en machtsverhoudingen binnen het gezin. De uiteindelijke analyse van Morley concentreert zich – om niet geëxpliciteerde redenen – op de verhouding tussen mannen en vrouwen.

Volgens Morley kunnen specifieke patronen van omgaan met de televisie een manier zijn om dominantiepatronen te demonstreren. Mannen en vrouwen hebben volgens hem een nogal uiteenlopende stijl van televisiekijken, die samenhangt met hun specifieke sociale situatie in het gezin. Deze verschillen zien we in allerlei aspecten van het kijkgedrag, zoals programma-keuze, kijktijd, intensiteit van het kijken, gebruik van de video en de afstandsbediening, alleen of "sociaal" kijken, etcetera. Deze verschillen worden door Morley als volgt geïnterpreteerd: mannen ervaren het televisie-kijken meer dan vrouwen als een legitieme manier van vrijetijdsbesteding en als een middel tot ontspanning. Voor vrouwen is het televisie-kijken daarentegen meer verweven met "domestic responsibilities". Het televisiekijken wordt door vrouwen vaak gecombineerd met allerlei huishoudelijke verplichtingen en wordt door hen veel minder dan door mannen als een op zich "zinnvolle" tijdsbesteding ervaren (Vgl. Frissen en Meier, 1988). Duidelijk wordt op basis van deze studie dat "gender" een relevante categorie is om verschillende patronen van omgaan met de televisie te kunnen onderscheiden. Televisie-gebruik is één van de middelen die mensen ter beschikking staan om zin te geven aan hun alledaagse leefwereld. Het televisiegebruik moet dan ook niet los van deze leefwereld worden gezien, maar als duidelijk ingebed in alledaagse sociale praktijken en interacties.

Morley's studie kan worden gekenschetst als een eerste aanzet tot een dergelijke analyse. Probleem is dat volstrekt onduidelijk blijft vanuit welke theoretische concepten de gevonden verschillen in het televisie-kijkgedrag zouden moeten worden geïnterpreteerd. Bijvoorbeeld de keuze voor gezinnen met een sterk uiteenlopende sociaal-economische achtergrond blijft daar-

door tamelijk arbitrair. Er wordt nauwelijks een poging gedaan om deze verschillen in status in de analyse te betrekken. Vooralnog is deze studie dan ook vooral een beschrijving van overigens interessant materiaal.

Een case-study-benadering: de constructie van identiteit.

Een andere in de interpretatieve onderzoekspraktijk gebruikelijke aanpak is de case-study benadering, vaak toegepast in het organisatie-onderzoek. In het recente communicatiewetenschappelijke onderzoek is een studie van Charlton en Neumann (1986) een voorbeeld van een dergelijke aanpak. Charlton en Neumann proberen op basis van vijf cases voor het basale concept van de "actieve ontvanger" – in feite een "concept of man" – theoretische ondersteuning te vinden. Het perspectief dat zij daarbij hanteren is de zogenaamde "strukturnalytische Rezeptionsforschung". Onderzoeksubject is het receptie-proces van met name kinderen in de sociale context. Die sociale context wordt door hen omschreven als een complex van factoren, zoals de leefwereld en de persoonlijkheid van de ontvangers, manifeste en latente motieven voor mediagebruik, de structuur en de situatie waarin mediagebruik plaatsvindt, de "verwerking" van het media-aanbod en de effecten van het media-gebruik op het zelfbeeld en het concrete handelen van ontvangers (Charlton en Neumann, 1986:10).

Een structuurbegrip wordt gehanteerd om te verwijzen naar de spanning tussen de autonomie van het sociale handelen enerzijds en een beperking van die autonomie door "randvoorwaarden" (id.11) anderzijds. Randvoorwaarden zijn bijvoorbeeld fysieke beperkingen, maar ook sociale betekenisrasters waarop het individu terugvalt bij het interpreteren van de sociale werkelijkheid. Hoewel dit niet volstrekt duidelijk wordt lijken Charlton en Neumann met dit structuurbegrip te refereren aan een "regels"benadering en dus aan etnomethodologische uitgangspunten. In de beschreven cases gaat het om patronen van mediagebruik en "Lebensbewältigung" in de alledaagse gezinscontext met nadruk op het mediagebruik van kinderen.

Charlton en Neumann (1986) gaan er van uit dat mensen op actieve en doelgerichte wijze omgaan met de media. Ontvangers worden opgevat als subjecten, en niet als objecten van media-effecten (Charlton en Neumann 1986:8). Mediagebruik als patroon van actief, sociaal handelen wordt in die zin opgevat dat de ontvanger "sich sinnverstehend mit dem Medienangebot auseinander (setzt) mit der Möglichkeit, einen identitätsstiftenden Gewinn aus dieser Beschäftigung mit sich am gesellschaftlichen Anderen zu ziehen" (Charlton en Neumann, 1986:52). Vooral het concept parasociale interactie³ speelt daarbij een voorname rol. Met dit concept wordt bedoeld dat, ervan uitgaande dat normaliter de sociale interactie plaatsvindt tussen een subject en "anderen", in dit geval media(inhouden) de plaats innemen van, en een

vergelijkbare rol spelen als die "anderen" (vgl. Horton en Wohl, 1956). Het mediagebruik wordt bestudeerd in de context van het alledaagse gezinsleven. De media hebben volgens Charlton en Neumann een plaats in het proces van "Lebensbewältigung" van zowel individuele leden van het gezin als van het gezin als geheel (vgl. Lull 1980). Dit wordt onder meer geïllustreerd aan de hand van een case-study van een veelkijkersgezin, waaruit blijkt dat de televisie een centrale, ordenende functie heeft in de sociale interactie in dat gezin, maar ook sterk uiteenlopende functies heeft voor de individuele leden van dat gezin (Charlton en Neumann 1986:187). Daarin komt volgens deze auteurs de "Doppelgesichtigkeit" van het veelkijken als vorm van "Lebensbewältigung" duidelijk naar voren. Enerzijds biedt de televisie de mogelijkheid om als gezin samen te zijn en conflicten in het gezin uit de weg te gaan. Het televisiekijken "sichert Sprachlosigkeit ohne dass belastende Stille herrscht" (id.187). Anderzijds werkt dit gebruik van de televisie voor individuele leden van het gezin als een belemmering in de individuele ontwikkeling en als een frustratie bij de bevrediging van individuele behoeften, aldus Charlton en Neumann.

Tot slot

We besluiten deze bijdrage met een korte nabeschuiving, waarin een aantal accenten en grote lijnen wordt aangegeven die in de interpretatieve onderzoekspraktijk binnen de communicatiewetenschap kunnen worden onderscheiden.

De toenemende belangstelling voor interpretatieve benaderingen in de sociale wetenschappen is een ontwikkeling die ook aan de communicatiewetenschap niet voorbij is gegaan. Behalve een verschuiving in referentiepunt, waardoor het accent voor de verklaring van communicatieprocessen voor een belangrijk deel is verlegd van de media zelf naar de consumenten van media-inhouden, zien we ook dat het sociale handelen van de actoren in het communicatieproces op een andere wijze wordt benaderd. Er wordt een groter belang toegekend aan processen van "definitie van de situatie" en "realiteitsconstructie", de kernbegrippen van de interpretatieve benadering.

Een consequentie van het hanteren van een interpretatief handelingsconcept is dat media en media-boodschappen worden opgevat als te interpreteren objecten en daardoor als uiterst divers en sterk aan verandering onderhevig. De betekenis van media en mediaboodschappen verandert immers al naar gelang de interpretatieprocessen die op een bepaald moment in een bepaalde situatie werkzaam zijn (Vgl. Blumer, 1933). In de interpretatieve onderzoekspraktijk worden de media en mediaboodschappen dus benaderd als objecten, die telkens opnieuw van betekenis (moeten) worden voorzien.

In onderzoek vanuit een symbolisch-interactionistische invalshoek ligt het accent daarbij op de rol die de media kunnen spelen in de sociale interactie. In interactie met anderen (en dus ook met de media) wordt de sociale werkelijkheid (waartoe ook de media behoren) geconstrueerd, van betekenis voorzien. Uit deze formulering wordt al duidelijk dat de media in dit zingevingsproces op verschillende manieren een rol kunnen spelen. Onderzoeken die binnen een symbolisch-interactionistische traditie passen zijn gericht op de reconstructie van interactiepatronen en handelingspraktijken. Het omgaan met media kan strategisch worden gehanteerd om interactiepatronen en handelingspraktijken vorm te geven. Uit onderzoeken van Lull (1980, 1987) en Morley (1987) kwam bijvoorbeeld naar voren dat handelingspraktijken met betrekking tot televisie op allerlei manieren een rol kunnen spelen in de sociale relaties en interacties binnen een gezin, zoals bij het onderstrepen van machtsverhoudingen binnen het gezin. Daarnaast is het omgaan met media ook op te vatten als een handelingspraktijk, waarbij de media zelf de interactiepartner zijn. Ook deze interactiepatronen worden door mensen gebruikt om aan hun alledaagse sociale werkelijkheid zin te kunnen geven. Zo wordt door Charlton en Neumann (1986) de rol van de media bij het ontwikkelen van een individuele en sociale identiteit onderzocht. Dit proces van "Lebensbewältigung" vindt onder meer plaats door middel van parasociale interactie (vgl. Horton en Wohl, 1956), waarbij de media de rol spelen van sociale interactiepartner.

In interpretatief onderzoek vanuit vrouwenstudies-perspectief (vgl. Hobson, 1982; Radway, 1984; Seiter, 1987), meestal aangeduid als etnografisch onderzoek, ligt het accent vooral op de reconstructie van de leefwereld van subgroepen vrouwen. Een belangrijke aspect van die leefwereld van vrouwen blijkt de consumptie van specifieke op vrouwen gerichte mediaproducten, zoals vrouwenbladen, romantische fictie en soap-opera's (vgl. ook een recente Nederlandse studie (De Waal, 1990) naar de leefwereld van jonge meisjes, waarin ook de betekenis van meidenbladen bij de constructie van een eigen sociale identiteit wordt beschreven).

De praktijken en interacties die object van symbolisch interactionistisch onderzoek zijn, kunnen overigens zowel zenders als ontvangers betreffen. De interpretatieve onderzoeksbenedering in de communicatiewetenschap is misschien wel sterk, maar zeker niet uitsluitend ontvanger-georiënteerd. Voorbeelden van interpretatief zender-georiënteerd onderzoek zijn de onderzoeken naar processen van nieuwsselectie en nieuwsrepresentatie (vgl. Gans, 1980; Tuchman, 1978).

In onderzoek vanuit een kennistheoretische invalshoek wordt het sociale handelen van mensen vooral gezien tegen de achtergrond van de alledaagse kennis die mensen hebben van hun sociale werkelijkheid; kennis, waaraan voortdurend wordt gerefereerd om aan ervaringen van alledag betekenis toe

te kennen. De rol van de media hierin kan bijvoorbeeld zijn dat men zich kennis toe wil eigenen over een deel van de werkelijkheid, dat zich buiten de dagelijkse interactie afspeelt, dat wil zeggen ofwel ver weg is, of wel abstract is. De media kunnen daarnaast een belangrijke rol spelen bij het interpreteren en ordenen van ervaringen en bij het afbakenen van specifieke kennisgebieden. Door middel van een volstrekt eigen vormgeving en "logica" dragen de media bovendien structuren over (regels en logica met betrekking tot de alledaagse werkelijkheid), waardoor ervaringen geordend kunnen worden en interpretatie vergemakkelijkt wordt (vgl. Altheide, 1985; Goffmann, 1974, 1976; Gamson, 1988). De media dragen zo op een eigen, specifieke wijze – bijvoorbeeld door een referentiekader aan te bieden waardoor gebeurtenissen kunnen worden geordend – bij aan het proces van "constructie van de sociale werkelijkheid" en tevens aan de socialisatie van individuen binnen die sociale realiteit, processen waarin ieder individu volgens het interpretatieve paradigma voortdurend verwickeld is.

Ook communicatiewetenschappelijk onderzoek heeft zich beziggehouden met het blootleggen van de specifieke regels en de logica, de "eigen taal" van mediaboodschappen, om daarmee aan te geven hoe interpretatiekaders in de media worden aangeboden. Het betreft hier vooral door de semiologie geïnspireerde inhoudsanalyses van mediaproducten als films, televisieseries, nieuwsprogramma's of kranteberichten of andere culturele uitingen (vgl. Hall 1980, Deming, 1985). Op dit punt kan een verwantschap geconstateerd worden met de interpretatieve benadering (Goffman 1976, Denzin 1987) en de kwalitatieve methodologie (Fields, 1988). Ook op het niveau van de inhoud van mediaboodschappen kan dus een interpretatieve onderzoeksaanpak gekozen worden, zij het dat interpretatieve inhoudsanalyse-procedures nog sterk in de kinderschoenen staan (vgl. Bentele 1981; Mayring, 1989).

NOTEN

1. Deze toenemende belangstelling blijkt ook uit een aantal recente publicaties in *Massacommunicatie*: Van den Berg en Van der Veer, 1987; Van Driel en Klinkenberg, 1989; Wester en Vennix, 1988; Servaes, 1989; Braber, 1989; Hermes, 1989).
2. Van historische verwantschap is geen sprake: in het overzicht van de semiotische benadering van Fry en Fry (1984) wordt de interpretatieve benadering niet genoemd. Goffman heeft aan deze verwantschap in analytische zin zijdelings aandacht geschonken in een voetnoot bij *Gender Advertisements*. Denzin (1987) heeft het belang van de semiotische benadering voor het interpretatieve onderzoek gethematiserd. Hij wijst daarbij op de rol van de media in de sociale werkelijkheid. Het alledaagse komt vaak indirect tot ons door middel van de massamedia waarin real-life ervaringen worden herhaald of gesimuleerd. Hoe dit gaat illustreert hij door middel van een semiotische lezing van een whisky-fles en van een whisky-advertentie (waarschijnlijk overblijfselen van zijn interactionistische studie naar de organisatie van de drankindustrie). Een vergelijkbare analyse wordt gepleegd door Solomon (1983).
3. Het begrip "parasociale interactie" werd in 1956 door Horton en Wohl geïntroduceerd om "the seeming "face-to-face" relationship between spectator and performer" te benoemen. televisie-kijkers bijvoorbeeld interacteren met personen die zij in televisie-programma's –Horton en Wohl refereren hier met name aan personality-shows zoals quizen en talk-shows- waarnemen. Zij zien deze interactie als een fase in de roluitvoering (role-enactment) van die tv-kijkers in het dagelijks leven (Horton en Wohl, 1956:228).

LITERATUUR

- Adoni, H., en Mane, S., Media and the Social Construction of Reality. Toward an integration of Theory and Research, in: *Communication Research*, 11, 3, 1984 p323-340.
- Altheide, D.L., *Creating Reality. How TV-news distorts Events*, Sage, Beverly Hills, 1976.
- Altheide, D.L., Symbolic Interaction and 'Uses and Gratification': Towards a Theoretical Integration, in: *Communications*, 11, 1985, p. 51-60
- Bentele, G., (Hrsg) *Semiotik und Massenmedien*, Oelschläger, München 1981.
- Berger, P. en Luckmann, Th., *The Social Construction of Reality*, Doubleday, New York, 1967.
- Blain, S., Fighting Words. What we can learn from Hitler's hyperbole, in: *Symbolic Interaction*, 11, 2, 1988, p257-276.
- Blumer, H., *Movies and Conduct*, New York, Macmillan, 1933.
- Blumer, H. en Hauser, P.M., *Movies, Delinquency and Crime*, New York, Macmillan, 1933.
- Blumer, H., *Symbolic Interactionism. Perspective and Method*, Prentice Hall, Englewood Cliffs, 1969a.
- Blumer, H., "Suggestions for the study of massmedia effects", in: Blumer 1969b.
- Blumer, H., "Public opinion and public opinion polling", in: Blumer 1969.
- Bosman, J., Hollander, E., Nelissen, P., Renckstorf, K., Wester, F., Woerkum, C van, *Het Omgaan met Kennis - en de Vraag naar Voorlichting. Een multidisciplinair theoretisch referentiekader voor empirisch onderzoek naar de vraag naar voorlichting*, Nijmegen, 1989
- Braber, T., *Romantiek 'van binnen uit'. Etnografische methoden in het ontvangersonderzoek naar populaire cultuur voor vrouwen*, In: *Masscommunicatie*, 17, 3, 1989, p253-262.
- Bryce, J., *Family Time and Television Use*, in: Lindlof, 1987.
- Bruyn, S.T., *The human perspective in sociology; The methodology of participant observation*, Prentice Hall, Englewood Cliffs, 1966
- Charlton, N. en Neumann, M., *Medienkonsum und Lebensbewältigung in der Familie. Methode und Ergebnisse der Strukturanalytischen Rezeptionsforschung- mit fünf Darstellungen*, München, Weinheim, 1986
- Clough, P.T., *The Movies and Social Observation: Reading Blumer's Movies and Conduct*, in: *Symbolic Interaction*, 11, 1, 1988, p. 85-97.
- Deming, C.J., "Hill Street Blues as narrative", in: *Critical Studies in Mass Communication*, 2, 1985, p 1-22.
- Denzin, N.K., *The Research Act: A Theoretical Introduction to Sociological Methods*, Second Edition, McGraw-Hill, New York 1978.
- Denzin, N.K., *On Semiotics and Symbolic Interaction*, in: *Symbolic Interaction*, 10, 1, 1987, p1-19.
- Elliott, P., *The Making of a Television Series: a case study in the study of Culture*, Sage, London, 1972
- Fields, E., *Qualitative content analysis of television news: systematic techniques*, in: *Qualitative Sociology*, 9, 3, 1988, p. 183-193.
- Frissen, V. en Meier, U., *Zwijmelen tussen de schuifdeuren*, in: Van Zoonen, L., (red.): *Tussen Plezier en Politiek: feminisme en media*, SUA, Amsterdam, 1988, p78-90.
- Fry, D.L. en Fry, V.H., *A semiotic model for the study of mass communication*, in: McLaughlin, M. (ed.) *Communication Yearbook vol 9*, Sage, Beverley Hills, 1984, p.443-462.
- Gamson, W.A., *A constructionist approach to mass media and public opinion*, in: *Symbolic Interaction*, 11, 2, 1988, p161-174.
- Gans, H., *Deciding what's News*, Vintage books, New York, 1980.
- Glaser, B. en Strauss, A.L., *The Discovery of Grounded Theory*, Aldine, Chicago, 1967
- Goffman, E., *The presentation of Self in Everyday Life*, Doubleday, New York, 1959.
- Goffman, E., *Behavior in Public Places*, Free Press, New York, 1963.
- Goffman, E., *Strategic Interaction*, Univ. of Pennsylvania press, Philadelphia, 1969.
- Goffman, E., *Frame Analysis. An essay on the organization of experience*, Harvard Univ. Press, Harvard, 1974.
- Goffman, E., *Gender Advertisements, The Society for the Study of visual communication*, London 1976.
- Hall, G., S et al (eds), *Culture, Media, Language*, Hutchinson, London, 1980.
- Hobson, D., *Crossroads. The Drama of a Soap-opera*, London, Methuen, 1982.

- Horton, D. & Wohl, R., Mass Communication and para-social interaction. Observations on intimacy of a distance, in: *Psychiatry*, 19, 1956, p215-229.
- Kepplinger, H.M., Paradigm change in communications research, in: *Communication*, 4, 1979, p163-182.
- Lasswell, H.D.: The Structure and Function of Communication in Society, in: Bryson, L. (ed.): *The Communication of Ideas*, New York, 1948:37-51
- Levy, M.R./Windahl, S. (1984): Audience Activity and Gratifications: A Conceptual Clarification and Exploration, in: *Communication Research*, 11, 1984, p. 51-78.
- Lindlof, T.R., en Meyer, T.P., Mediated Communication as ways of seeing, acting and constructing culture: The tools and foundations of qualitative research, in: Lindlof (ed.) 1987.
- Lindlof, T.R., (ed.) *Natural Audiences. Qualitative research of Media Use and Effects*, Norwood, Ablex, 1987.
- Lindlof, T.R., Media Audiences as interpretive communities, in: *Communication Yearbook*, 11, 1987, p81-107.
- Lull, J. (1980): The Social Uses of Television, in: *Human Communication Research*, 6, 1980, p. 197-209.
- Lull, J., A rules approach to the study of television and society, in: *Human Communication Research*, 9, 1, 1982, p316.
- Lull, J., (ed) *World Families watch Television*, Sage, London, 1988. a
- Lull, J., Critical response: The Audience as Nuisance. *Critical Studies of Mass Communication*. 3, 1988b, p. 239-243.
- Mast, S., Working for television. The social organization of TV drama, in: *Symbolic Interaction*, 6, 1, 1983, p71-83.
- Mayring, P., *Qualitative Inhaltsanalyse. Grundlagen und Techniken*, DSV, Weinheim, 1988.
- Mead, G.H., *Mind, Self, and Society*, Chicago, 1934
- Meltzer, B.N, Petras, J.W. en Reynolds, L.T., *Symbolic interactionism; Genesis, varieties and criticism*, Routledge and Kegan Paul, London, 1975.
- Modleski, T., *Loving with a vengeance. Mass produced Fantasies for Woman*, London, Methuen, 1982.
- Morley, D., *The Nationwide Audience. Structure and Decoding*, London, BFI, 1980.
- Morley, D., *Family Television. Cultural Power and Domestic Leisure*, London, Comedia, 1986.
- Radway, J., *Reading the Romance. Woman, Patriarchy and Popular Literature*, Chapel Hill, Univ. of N. Carolina press, 1984.
- Renckstorf, K., Alternative Ansätze der Massenkommunikationsforschung: Wirkungs- vs. Nutzenansatz, in: *Rundfunk und Fernsehen*, vol.21, 1973, p. 183-197.
- Renckstorf, K., Neue Perspektiven in der Massenkommunikationsforschung, in: Burkhardt, P (HRSG): *Wirkungen der Massenkommunikation*, Wien, 1987.
- Renckstorf, K. en Nelissen, P., Het Omgaan met Kennis - en de Vraag naar Voorlichting. Advies aan de Voorlichtingsraad over fundamenteel Onderzoek, Nijmegen, 1988.
- Renckstorf, K., en Wester, F., Het handelings theoretisch perspectief voor communicatiewetenschappelijk onderzoek en de interpretatieve benadering, in: Renckstorf, K en Olderaan, F (red.) *Communicatiewetenschappelijke Bijdragen 1988/1989*, ITS, Nijmegen 1989, p. 5-35.
- Rosengren, K. E., Cultural Indicators for the comparative study of culture, in: G. Melischek et.al. (eds.) *Cultural Indicators; an international symposium*, Vienna academy of Sciences, Wien, 1983.
- Schulz, W., *Ausblick am Ende des Holzwegs*, in: *Publizistik*, vol.27, 1982, p.49-73.
- Seiter, E., "Don't treat us like we're so stupid and naive". Towards an ethnography of soap-opera viewers, Paper presented at the symposium *Rethinking the Audience*, new tendencies in television research, Tübingen, 1987.
- Schwartz, H en Jacobs, J., *Qualitative Sociology; A Method to the Madness*, Free press, New York, 1979.
- Schütz, A., *Collected papers I en II*, Nijhoff, Den Haag, 1962, 1964.
- Schütz, A., *The Phenomenology of the Social World*, N-W- univ. press, Evanston (ill.) 1967.
- Solomon, D., The role of products as social stimuli; a symbolic interactionism perspective, in: *Journal of Communication research*, 10, 1983, p319-329.

- Tuchman, G., *Making News; A study in the construction of reality*, Free Press, New York 1978.
- Veen, R van der, Engbersen, G. en van Beek, "Nieuws als constructie van de werkelijkheid", in : Arts, W, Hilhorst, H en Wester, F: *Betekenis en Interactie; Symbolisch interactionisme als onderzoeksperspectief*, Van Loghum Slaterus, Deventer, 1985.
- Waal, M. de, *Meisjes: een wereld apart. Een etnografie van meisjes op de middelbare school*, Boom, Meppel, 1990.
- Wallace, D., *Television Crime Shows and Conflictual Socialization*, paper presented at the ASA World Congress of Sociology, Uppsala, 1978.
- Walsh, A., Introduction, special issue on Sociology and the screen media, in : *Qualitative Sociology*, 9, 1989, p. 111.
- Wester, F.P.J., *De gefundeerde theorie-benadering: Een strategie voor kwalitatief onderzoek*, Sociologisch Instituut, Nijmegen 1984.
- Wester, F.P.J., *Strategieën voor kwalitatief onderzoek*, Coutinho, Muiderberg 1987.
- Wester, F en Vennix, J., "De interpretatieve onderzoeksbepandering", in: *Masscommunicatie*, 16, 4, 1988, p. 314-324.
- Wilson, Th. P., *Theorieën de Interaktion und Modelle Soziologischer Erklärung*, 1973, Rheinbeck, Hamburg.
- Zijderveld, A., *De relativiteit van kennis en werkelijkheid*, Boom Meppel, 1974.

ABSTRACT, Frissen V. & Wester F., recent applications of interpretative research in communication science, Masscommunicatie, 2, 1990, p. 153-175.

Recent developments in communication research show an increasing interest in interpretative research perspectives and qualitative methodology. In this article some examples of recent masscommunication research are situated in the broader context of developments in masscommunication theory and are discussed as illustrations of varieties in the interpretative research tradition.

JOHN FAASSE & MARION APPEL

First time read yesterday of recency?

De wankel balans tussen validiteit en betrouwbaarheid

Naar aanleiding van:

Niekerk, Paul van & Arie den Boon, Betrouwbaarheid van de First Time Read Yesterday methode, in: *Massacommunicatie*, Jrg. 17, Nummer 4, 1989, pp. 331-344

Meerem, Leendert van, Fry valide? Reactie op Paul van Niekerk en Arie den Boon, in: *Massacommunicatie*, Jrg. 18, Nummer 1, 1990, pp. 88-92.

Van Niekerk en Den Boon geven in hun artikel *Betrouwbaarheid van de First Time Read Yesterday methode in: Massacommunicatie*, Jrg. 17, Nummer 4, pp. 331-334 een heldere en over het algemeen correcte uiteenzetting van de wijze waarop in de SUMMO-Scanner de leesansen en het bereik van de verschillende titels worden vastgesteld. Maar aan het eind van hun betoog trekken zij een aantal conclusies die min of meer uit de lucht gegrepen zijn en niet worden ondersteund door de voorafgaande analyses.

Van Meerem stelt in zijn reactie op Van Niekerk en Den Boon, *Fry valide?* in: *Massacommunicatie*, Jrg. 18, Nummer 1, 1990, pp. 88-92, vragen omtrent de validiteit van de First Time Read Yesterday-methode (FRY), waarvan er een aantal ingegeven lijken te zijn door een zekere begripsverwarring, met name waar het gaat om 'telescoping'.

Bij de keuze tussen het toepassen van een vraagstelling gebaseerd op 'recency' of een vraagstelling gebaseerd op 'FRY' zal altijd sprake zijn van het zoeken naar een evenwicht tussen validiteit en betrouwbaarheid. Experimenteel onderzoek heeft aangetoond dat de antwoorden op de vraag naar wat men 'gisteren' heeft gelezen, meer valide antwoorden opleveren dan bijvoorbeeld de vraag naar wat men 'de afgelopen maand' heeft gelezen. Voor een overigens beperkt aantal maandbladen en kleine weekbladen levert de 'FRY' vraagstelling zo weinig waarnemingen op, dat de relatieve betrouwbaarheidsmarges erg groot worden. Door het berekenen van leesansen over de periode van een jaar en door het samenvoegen van titels worden, waar nodig, de relatieve betrouwbaarheidsmarges tot een acceptabel niveau teruggebracht. Dat daarbij in zekere mate concessies gedaan worden aan de validiteit is onvermijdelijk. Overigens zijn de betrouwbaarheidsproblemen bij het toepassen van een 'recency' vraagstelling wel kleiner, maar zeker niet verdwenen. De 'recency' methode brengt bovendien een groot aantal nog

onopgeloste validiteitsproblemen met zich mee. Welke methode voor het bepalen van de leeskansen en het berekenen van bereik ook wordt gebruikt, altijd zal sprake zijn van een wankel balans tussen validiteit en betrouwbaarheid. Maar de SUMMO-Scanner wordt niet voor niets al een aantal jaren zowel nationaal als internationaal erkend als één van de belangrijkste en meest vernieuwende instrumenten op het gebied van media-bereiksonderzoek.

Betrouwbaarheid van de FRY methode

Van Niekerk en Den Boon behandelen in hun overigens heldere en overzichtelijke artikel verschillende betrouwbaarheidsaspecten van de First Time Read Yesterday-methode (FRY).

Door de auteurs wordt een onderscheid gemaakt tussen het berekenen van *leeskansen* en het berekenen van *bereik*. Verder gaan zij niet uit van de absolute betrouwbaarheid, maar van het begrip "*relatieve betrouwbaarheid*". Zoals Van Meerem in zijn reactie aangeeft: "*een in media-(en markt)onderzoek ongebruikelijke betrouwbaarheidsmaat*" die, ook wanneer men niet van het First Time Read Yesterday uitgaat, leidt tot hoge marges voor kleine week- en maandbladen.

Daarbij hanteren Van Niekerk en Den Boon waar het gaat om het berekenen van de relatieve betrouwbaarheid van het *bereik* een 'ondergrens' en een 'bovengrens'. Om het verhaal nog complexer te maken worden twee methoden behandeld die in het kader van de SUMMO-Scanner worden gebruikt om de omvang van de relatieve betrouwbaarheidsmarges binnen de perken te houden.

1. Gegevens van vier kwartalen worden samengenomen.
2. Gegevens van verschillende titels worden gegroepeerd.

Waar Van Niekerk en Den Boon tekort schieten is dat zij onvoldoende onderscheid maken tussen de theoretisch mogelijke varianten binnen het onderzoek en datgene wat daadwerkelijk in de SUMMO-Scanner wordt gedaan.

De relatieve betrouwbaarheidsmarge wordt berekend door de absolute betrouwbaarheidsmarge te delen door de proportie p . Bij lage proporties is de relatieve betrouwbaarheidsmarge aanmerkelijk groter dan de absolute betrouwbaarheidsmarge. Zo is bij een p van 0.10 de relatieve betrouwbaarheidsmarge 10 maal zo groot als de absolute betrouwbaarheidsmarge. Bij

een p van 0.01 wordt de factor al 100. Nadert p daarentegen tot 1 dan verschillen beide marges nauwelijks.

Zo komen Van Niekerk en Den Boon bij hun berekening van de relatieve betrouwbaarheidsmarges rondom het bereik van een klein maandblad ($p = 0.10$) op jaarbasis tot een maximale relatieve marge van 35%. Dat betekent dat het bereik van een dergelijk maandblad op basis van het toeval ten hoogste zou kunnen variëren tussen 0.065 en 0.135. Veel onderzoekers mochten wensen ooit met zulke smalle marges te kunnen werken.

De minimale waarde van de relatieve betrouwbaarheidsmarge voor hetzelfde kleine maandblad bedraagt overigens niet meer dan 3% op jaarbasis, zoals Van Niekerk en Den Boon ook aangeven.

Bij combinatie van m titels, hetgeen in de praktijk van de Scanner altijd zal gebeuren, wordt de relatieve betrouwbaarheidsmarge benaderd door de relatieve marge voor een titel te delen door wortel m . Bij combinatie van bijvoorbeeld 6 titels wordt de maximale relatieve marge voor hetzelfde kleine maandblad teruggebracht van 34% naar 14%, bij combinatie van 30 titels bedraagt de maximale relatieve marge niet meer dan 6%. De minimale marges bij combinatie van 6, respectievelijk 30 titels zijn niet groter dan 1%!

Het bereik van de in de SUMMO-Scanner opgenomen maandbladen wordt uitsluitend op jaarbasis gerapporteerd. Voor de berekening van de leeskanalen wordt altijd uitgegaan van een combinatie van bladen.

Van Niekerk en Den Boon weten dat als geen ander. De conclusie dat er sprake zou zijn van een "onacceptabel lage betrouwbaarheid van de FRY-methode" komt in dit licht dan ook merkwaardig over en wordt niet gesteund door de theoretische exercities eerder in het artikel.

Validiteit van de FRY methode

Van Meerem gaat in zijn reactie vooral in op de validiteit van de 'FRY'-methode. Daarbij vergelijkt hij de 'FRY'-methode met de 'recency'-methode. Bij deze laatste methode wordt gevraagd naar het lezen gedurende het hele verschijningsinterval, voor weekbladen een week en voor maandbladen een maand.

In zijn reactie haalt hij een aantal zaken door elkaar. Zo moet de keuze voor 'FRY' of voor 'recency' niet worden verward met de keuze voor telefonisch of mondeling onderzoek. Ook zijn toepassing van het begrip 'telescoping' is

op zijn minst onorthodox te noemen. De definitie die Van Meerem geeft is correct. 'Telescoping' heeft betrekking op het verschijnsel dat respondenten *"de neiging (hebben) om leesmomenten die verder weg liggen dan het verschijningsinterval dichter naar de interviewdag te positioneren"*. Op de vraag 'heeft U in de afgelopen maand een nummer van maandblad X gelezen?' zal een aantal mensen daarom ten onrechte positief antwoorden. Zij projecteren leesmomenten van anderhalve maand of twee maanden geleden naar de afgelopen maand. Maar het 'telescoperen' van eergisteren naar gisteren, waar Van Meerem het over heeft, veronderstelt wel een bijzondere bijziendheid van de respondenten. Om een mogelijke overschatting van het "Gisteren Lezen" toe te schrijven aan 'telescoping' is dan ook misplaatst. Correctie van leeskans door middel van de *"grasmaaiermethode"* zoals Van Meerem insinueert heeft overigens nooit plaatsgevonden. Overschatting van 'FRY', ofwel 'Gisteren Eerste Keer Lezen', zo is uit experimenten gebleken, vindt wel plaats. Door het hanteren van een meer indirecte vraagmethode is dat probleem echter zo goed als opgelost.

Het toepassen van de 'recency'-methode brengt een groot aantal specifieke validiteitsproblemen mee waar Van Meerem in zijn vergelijking gemakshalve maar aan voorbij gaat. Naast het 'telescoping-effect' is dat het verschijnsel van 'parallel-reading', het lezen van meerdere nummers binnen het verschijningsinterval en van 'replicated reading', het meerdere keren ter hand nemen van hetzelfde nummer binnen het verschijningsinterval. Deze problemen zijn binnen de 'FRY'-methode opgelost, of spelen althans een veel minder belangrijke rol.

De 'FRY'-methode biedt daarom juist op het punt van validiteit grote voordelen ten opzichte van de recency methode. En nog elke dag wordt er door Inter/View in samenwerking met de Technische Commissie van SUMMO experimenteel onderzoek uitgevoerd om het instrument te controleren en waar mogelijk te verbeteren. Bij het rapporteren van onderzoeksgegevens worden minimumeisen gesteld aan de betrouwbaarheid. Daarvoor worden gegevens gegroepeerd over een langere periode en over meerdere tijdschriften. Dat dat enigermate ten koste zal gaan van de verworven voorsprong in validiteit is helaas niet te vermijden. Maar uiteindelijk resulteert een onderzoeksinstrument dat niet alleen op het punt van validiteit maar ook op het punt van betrouwbaarheid zowel nationaal als internationaal gezichtsbepalend is op het gebied van media-bereiksonderzoek.

Boekbesprekingen

J.M. de Meij, Uitingstvrijheid. De vrije informatiestroom is grondwettelijke perspectief, Amsterdam, Otto Cramwinckel, 1989

De vrijheid om inlichtingen en denkbeelden te uiten, door te geven en te ontvangen wordt in Nederland beschermd door artikel 7 van de *Grondwet*. Het artikel luidt sinds 1983 als volgt:

1. *Niemand heeft voorafgaand verlot nodig om door de drukpers gedachten of gevoelens te openbaren, behoudens ieders verantwoordelijkheid volgens de wet.*
2. *De wet stelt regels omtrent radio en televisie. Er is geen voorafgaand toezicht op de inhoud van een radio- of televisieuitzending.*
3. *Voor het openbaren van gedachten of gevoelens door andere dan in de voorgaande leden genoemde middelen heeft niemand voorafgaand verlot nodig wegens de inhoud daarvan, behoudens ieders verantwoordelijkheid volgens de wet. De wet kan het geven van vertoningen toegankelijk voor personen jonger dan zestien jaar regelen ter bescherming van de goede zeden.*
4. *De voorgaande leden zijn niet van toepassing op het maken van handelsreclame.*

De vier onderdelen van dit belangrijke artikel van de *Grondwet* vormen de kern van het boek *Uitingstvrijheid* van J.M. de Meij (hoogleraar staatsrecht aan de Universiteit van Amsterdam). In afzonderlijke hoofdstukken behandelt De Meij de vrijheid van drukpers (hoofdstuk 4), de omroepvrijheid (hoofdstuk 5), de vrijheid van andere uitingsmiddelen, zoals film, toneel en concert (hoofdstuk 6) en de regeling inzake handelsreclame (hoofdstuk 7).

Dit boek van De Meij kan beschouwd worden als een actualisering van zijn in

1982 gepubliceerde studie *Overheid en uitingstvrijheid* (onderdeel van de serie "Voorstudies en achtergronden media-beleid" van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid). Na een inleidend hoofdstuk geeft De Meij een overzicht van de historische ontwikkeling van de uitingstvrijheid in haar verschillende verschijningsvormen. Hij laat zien, dat de opkomst van nieuwe media in den beginnen telkens gepaard is gegaan met beperkende maatregelen van de zijde van de wetgever. Pas na verloop van tijd werden deze maatregelen afgezwakt. Dit was het geval bij de uitvinding van de boekdrukkunst en bij de opkomst van film, radio en televisie.

Hetzelfde patroon treft men aan bij de opkomst van de kabel als transportmiddel in combinatie met satellietzenders. Ook in dit geval reageerde de wetgever aanvankelijk met restrictieve bepalingen. Men denke aan het in de *Kabelregeling* van 1984 opgenomen ondertelingsverbod, op grond waarvan kabelexploitanten toestemming moesten vragen aan de minister van WVC om buitenlandse programma's, voorzien van Nederlandstalige ondertiteling, te mogen doorgeven. Of aan het in dezelfde regeling opgenomen verbod om via de kabel buitenlandse programma's door te geven met op Nederland gerichte reclameboodschappen. De huidige regeling met betrekking tot de (buitenlandse) programma's die een kabelexploitant moet en mag doorgeven (resp. artikel 65 en 66 van de *Mediawet*) bevat echter geen ondertelingsverbod meer, terwijl het reclameverbod enigszins is afgezwakt.

Gelet op de inmiddels ingediende voorstellen tot wijziging van de *Mediawet* zal het toelatingsregime voor buitenlandse

programma's in de toekomst verder worden verruimd.

Enkele algemene vragen met betrekking tot de betekenis van het grondrecht van de uitingsvrijheid, zoals de vraag aan wie dit recht toekomt (ambtenaren, journalisten, militairen, etc.) behandelt De Meij in het derde hoofdstuk. Ook bespreekt hij daarin de vraag of het grondrecht van de uitingsvrijheid dezelfde rechtskracht heeft in verhoudingen tussen particulieren als in verhoudingen tussen particulieren en de overheid (met andere woorden de vraag naar de horizontale werking van de uitingsvrijheid). Een andere belangrijke vraag die in dit hoofdstuk wordt gesteld, is de vraag naar de doorwerking van het internationale recht in de nationale rechtsorde. Op grond van artikel 93 van de Grondwet kunnen verdragen en besluiten van internationale organisaties binnen de Nederlandse rechtsorde rechtstreeks doorwerken. Voor de uitingsvrijheid zijn daarom van groot belang artikel 10 van het *Europees verdrag tot bescherming van de rechten van de mens en de fundamentele vrijheden* (1950) en artikel 19 van het *Internationaal verdrag inzake burgerrechten en politieke rechten* (1966). Ook het recht van de Europese Gemeenschappen (bijv. richtlijnen en het *EEG-verdrag* van 1957) werkt rechtstreeks door. Bij de bespreking van de vier onderdelen van artikel 7 van de Grondwet (in de hoofdstukken 4 t/m 7) gaat De Meij dan ook steeds na in welke mate internationale rechtsregels meer of minder bescherming bieden dan het grondwetsartikel. Overigens zou het de leesbaarheid van het boek ten goede zijn gekomen, indien in een bijlage de teksten van de relevante Grondwets- en verdragsartikelen zouden zijn opgenomen.

In de kern van zijn boek beschouwt De Meij het grondrecht van de uitingsvrijheid vooral als een *klassiek* grondrecht. Het *waarborgaspect* van het grondrecht staat daarin centraal. Een grondrecht, dat traditioneel tot de klassieke grond-

rechten wordt gerekend, kan echter naast waarborgen tegen overheidsbemoeïing, ook concrete instructies voor de overheid bevatten of aan de overheid een richtlijn bieden bij het voeren van beleid (naar de mate waarin dat het geval is, kan men een klassiek grondrecht ook beschouwen als een *sociaal* grondrecht). Het *instructie-* en *richtlijnaspect* van het grondrecht van de uitingsvrijheid behandelt De Meij in het laatste, achtste, hoofdstuk. Overigens hanteert hij daarin niet deze door staatsraad Boukema geïntroduceerde begrippen, maar plaatst hij de *afweerfunctie* (of onthoudingsplicht) van de overheid tegenover de *zorgfunctie* (of zorgplicht).

De Meij gaat na welke argumenten kunnen worden aangevoerd voor "positieve actie" van de overheid naast de negatieve onthoudingsplicht. Het gaat dus om argumenten die pleiten voor een door de overheid te voeren *mediabeleid*. Na een opsomming van deze argumenten (waaronder de functies van de uitingsvrijheid voor democratie en cultuur) formuleert De Meij vervolgens drie uitgangspunten voor een dergelijk mediabeleid (blz. 237-240), binnen de grenzen die hieraan gesteld worden door het *mediarecht* (Grondwet en verdragen):

1. *Belangen van zenders en ontvangers dienen te worden gewaarborgd en beschermd.*
2. *Ook minderheden moeten aan het woord kunnen komen en "afwijkende" opvattingen dienen te kunnen worden gehoord.*
3. *Monopolistische structuren op de informatiemarkt moeten vermeden en bestreden worden.*

Deze uitgangspunten voor het overheidsbeleid (Boukema zou spreken over uit het grondrecht afgeleide richtlijnen) licht De Meij toe in een beschouwing over het omroepbeleid. Hij betreurt het dat de discussie daarover "sterk in de politieke sfeer" is geraakt (blz. 244).

De discussie over het omroepbeleid dient volgens hem veel meer vanuit grondrechtelijk perspectief gevoerd te worden. Zijn teleurstelling getuigt van onbegrip voor het feit, dat overwegingen van politieke haalbaarheid en opportuniteit inherent zijn aan het beleid van de overheid (dus ook aan het omroepbeleid). In navolging van de bestuurskundige Snellen – in zijn oratie *Domeinconflicten tussen recht en beleid* (1989) – kan men immers stellen, dat beleid niet alleen *juridisch*, maar ook *politiek* rationeel dient te zijn. Beleid dat als politiek rationeel wordt beoordeeld, kan echter vanuit juridisch oogpunt als irrationeel worden bestempeld (en omgekeerd). Tussen beide rationaliteiten bestaat een niet op te heffen spanning. Van een jurist mag men echter verwachten, dat hij aandacht vraagt voor de juridische kwaliteit van het beleid. Politici beschouwen immers dikwijls het recht als een instrument van of een hindernis voor het beleid. De gememoreerde regelgeving inzake de doorgifte van

buitenlandse programma's spreekt in dit verband boekdelen. Het grondrecht van de uitingsvrijheid komt inderdaad een zelfstandige rol toe als randvoorwaarde voor het omroepbeleid. Probleem daarbij is wel, dat het grondrecht (alsook de daaruit door De Meij afgeleide uitgangspunten) nauwelijks concrete instructies voor de wetgever bevat. Zo vloeit het voorstel van De Meij om een duaal bestel in te voeren niet on dubbelzinnig voort uit het grondrecht, maar stoelt het mede op beleidsmatige overwegingen (blz. 246). Hoogstens bevat het grondrecht abstracte normen over de inhoud en toepassing waarvan discussie mogelijk blijft. Voor het voeren van die discussie biedt het boek van De Meij echter een schat aan informatie, ook voor de lezer(s) die niet als jurist(e) met juridische aspecten van de uitingsvrijheid in aanraking komt.

Drs. P.J.M. de Goede
Universiteit Nijmegen

Kleinnijhuis, J. (1990). Op zoek naar nieuws. Onderzoek naar journalistieke informatieverwerking en politiek. Amsterdam: VU-Uitgeverij. ISBN 90-625-892-0.

Centraal in de dissertatie van Kleinnijhuis staat de vraag "Welke factoren oefenen invloed uit op de samenstelling van politiek en economisch nieuws in Nederlandse dagbladen en het NOS-journaal?" Deze vraag wordt beantwoord met behulp van de NET-methode. Deze inhouds-analyse methode is gericht op het opsporen van relaties tussen ken-objecten en is uitgebreid beschreven in "Tekst en Betoog" een eerdere publicatie van Van Cuilenburg, Kleinnijhuis en De Ridder. In de dissertatie van Kleinnijhuis wordt deze methode gebruikt in het kader van een onderzoek naar nieuwsselectie. De me-

thode zelf wordt hier slechts summier beschreven.

In het eerste deel wordt uitgebreid aandacht besteed aan theorievorming rond nieuwsselectie. Naast traditionele benaderingen zoals die van Galtung en Ruge, Tuchman en Gans, komen ook benaderingen uit de cognitieve psychologie en informatieverwerking door journalisten aan bod. In het theoretisch hoofdstuk worden de hypothesen van het onderzoek zeer systematisch – hetgeen kenmerkend is voor dit proefschrift – behandeld. Deze hypothesen zijn gegroepeerd naar het beleid van de nieuwsorganisaties, naar repertoirevor-

ming door actoren en concurrerende nieuwsmidia, naar informatieverwerking en -verwerking. De begrippen uit de hypothese worden in het derde hoofdstuk geoperationaliseerd.

De keuze van Kleinnijenhuis om de meer technische zaken in aparte appendices onder te brengen komt de leesbaarheid voor diegenen, die niet in de technische aspecten zijn geïnteresseerd, zeker ten goede. Daardoor dreigt echter relevante informatie voor de beoordeling van de kwaliteit van het onderzoek wat verstopt te raken.

Dit is bijvoorbeeld het geval bij de bespreking van de betrouwbaarheid van het onderzoek. De redentie rond de betrouwbaarheid van kwaliteit van schakels, ketens en bundels is enigszins verhullend. Kleinnijenhuis veronderstelt bijvoorbeeld dat onbetrouwbare coderingen door toeval ontstaan en dat door uitmiddelen het effect daarvan beperkt kan worden. De vraag die dan opkomt is of het probleem van onbetrouwbaarheid veroorzaakt door systematische fouten niet ondergewaardeerd wordt. Kleinnijenhuis kan geen garantie geven dat de aard van de fouten slechts worden veroorzaakt door toeval.

Ook de mate waarin men betrouwbaarheidsgrenzen strikt hanteert, is een principiële kwestie. Dat Kleinnijenhuis daarbij stelt voorzichtig met onbetrouwbare data om te gaan is slechts een minimale garantie.

In het tweede deel wordt een profiel van Nederlands nieuws geschetst. Allereerst wordt aandacht besteed aan "Media en publiek" in casu lezersmarktaandeel, kenmerken van lezers, inhoudskenmerken en aandacht voor verschillende nieuwsoorten. In het tweede hoofdstuk van dit deel staat het binnenlands nieuws centraal, terwijl in de volgende hoofdstukken een schets wordt gegeven van respectievelijk het internationaal en economisch nieuws. Hoewel de steekproeftrekking op basis waarvan de analyses zijn uitgevoerd uitgebreid verantwoord is, valt het te be-

treuen dat er weinig informatie wordt gegeven over de onderwerpen die in de onderzochte periodes in het nieuws stonden. Het feit dat in 1984 de discussie over de kruisvluchtwapens op haar top was, evenals het feit dat in tegenstelling tot andere jaren het (deel-)onderzoek uit 1983/84 niet de maanden september en oktober (de periode waarin miljoenennota veel aandacht krijgen) omvatte, wordt terloops genoemd. Een summier schets van de voornaamste gebeurtenissen die in de onderzochte periodes plaats vonden zou aardig geweest zijn. Op face-value zouden de verschillende bevindingen dan voor de lezer meer in een context kunnen worden geplaatst.

Het hoofdstuk over Economisch Nieuws is uitermate boeiend, niet in het minst gezien de context die Kleinnijenhuis bij de behandeling van zijn bevindingen kiest, namelijk eerder onderzoek van Lasswell en Namenwirth.

In het derde deel staat de toetsing van de hypothesen centraal. In korte, helder geschreven, systematisch opgezette hoofdstukken wordt de toetsing van de verschillende hypothesen behandeld. In het afsluitende hoofdstuk worden de bevindingen nog eens op een rij gezet. Het belang en de waarde van de verschillende hypothesen worden gewogen en de oorspronkelijke probleemstelling beantwoord. Het antwoord komt er in het kort op neer dat de samenstelling van politiek en economisch nieuws wordt beïnvloed door:

- de samenstelling van de groep lezers
- machtbases en -handelingen van spraakmakende politic
- de aandacht die andere media (nationaal en internationaal) en persbureau's aan bepaalde topics besteden (media-pluriformiteit ontstaat niet in de selectie, maar in de bewerkingfase van het nieuws).
- de nieuwsgenerende werking van journalistiek informatie-zoekgedrag.
- de verwerking van informatie door journalisten.

De richting en omvang van feitelijke veranderingen spelen slechts in geringe mate een rol, aldus Kleinnijenhuis. Voor de duidelijkheid: deze laatste conclusie is vooral gebaseerd op de analyse van economisch nieuws. De vraag is of deze conclusie ook zo voorzichtig was geweest als van een ander type nieuws – te denken valt aan de berichtgeving rond "Oost-Europa" in de laatste maanden – was uitgegaan.

Het proefschrift van Kleinnijenhuis is in velerlei opzichten een voorbeeldig proefschrift. De leesbaarheid van het proefschrift, zelfs daar waar het om

technische zaken gaat, zoals bijvoorbeeld in de appendices, de systematiek en grondigheid van het onderzoek zijn indrukwekkend. Een bijzonder fraai voorbeeld van empirisch-analytisch onderzoek naar nieuwsselectie uit een bijzonder interessant perspectief, namelijk dat van informatieverwerking. Aanbevelenswaardig voor diegenen die zelf een proefschrift voorbereiden, geïnteresseerd zijn in elegant onderzoek en/of in vraagstukken van nieuwsselectie.

Dr. H. Bouwman
U.V.A.

Tomaselli K., Tomaselli R. & Muller J. (eds.) (1989), **The Press in South Africa**, James Currey, London, 258 pp. (£ 8.95)
ISBN 0-85255-310-2

Tomaselli R., Tomaselli K. & Muller J. (eds.) (1989). **Broadcasting in South Africa**, James Currey, London, 227 pp (£ 9.95)
ISBN 0-85255-331-0

Tomaselli, K., Tomaselli R. & Muller J. (eds.) (1989), **The Alternative Press in South Africa**, James Currey, London. (£ 9.95)
ISBN 0-85255-312-9

Zuid-Afrika is volop in het nieuws. En dat zal nog wel een tijdje zo blijven. Dat veel van de informatie die ons bereikt door het Apartheidsregime gecensureerd wordt, wordt af en toe wel eens vermeld. Maar van een systematische behandeling van deze problematiek in de westerse media is geen sprake. Hoe de overheidscontrole de structuur en werking van de Zuidafrikaanse massamedia beïnvloedt, daarover vernemen we nog minder.

Bovenstaande boeken vullen deze leemte op. Zij vormen een noodzakelijke aanvulling bij de studie van William Hachten en Anthony Giffard (*The Press and Apartheid. Repression and Propaganda in South Africa*, MacMillan, London, 1984). Vooreerst omdat een aan-

tal aspecten (zoals de alternatieve media, de geschiedenis van het mediasysteem, en de plaats en rol van de Zuidafrikaanse omroep SABC) hier uitvoeriger worden uitgediept. Ten tweede omdat de relatie tussen media en maatschappij niet alleen in radicale maar ook in sociale/klasse dimensies bestudeerd wordt. En, ten derde, omdat tevens in theoretische en praktische zin naar alternatieven gezocht wordt.

Het eerst geciteerde boek (*The Press in South Africa*) vormt de basis van deze "Series on the South African Media". Benevens een historische analyse van de politiek-economische ontwikkeling van de Zuidafrikaanse pers, en enkele gevalstudies over de ideologische functie van nieuws over arbeids-, woon-, en

onderwijsproblemen, is vooral het door de samenstellers geschreven conceptuele raamwerk voor een analyse van de media vermeldenswaard. Hierbij gebruiken ze elementen uit het (Franse) structuralisme (Althusser, Poulantzas, Laclau), de (Britse) cultuurstudies (Williams, Thompson, Hall), Gramsci's hegemoniebegrip, en de semiotiek: "Ideology ranks the elements of common sense into a specific hegemonic order, the particular "common-sense-for-now" sometimes referred to as the hegemonic ideology of the society. This hegemonic ideology will be contested by counter-ideologies, which themselves may form part of a counter-hegemonic struggle" (p. 19).

De twee andere boeken gaan in op de in de titel genoemde topics.

Broadcasting in South Africa brengt historische studies van beleid en praktijk van de Zuidafrikaanse radio en televisie, evenals analyses van de ideologische functie van nieuwsuitzendingen en soap operas, en van de wijze waarop de omroep-technologie aangepast wordt voor politieke doeleinden. *The Alternative Press in South Africa* poogt de "counter-ideologies" in de Zuidafrikaanse media te inventariseren en enkele sprekende voorbeelden te beschrijven. Het boek biedt ook een historisch overzicht van de zwarte Media Workers Association en hun rol bij het in vraag stellen van de heersende visies ten aanzien van nieuwsgaring en verslaggeving.

Een laatste woord over de wijze waarop deze boeken tot stand kwamen. Immers, ook het wetenschappelijk werk lijdt onder het Apartheidsregime. De auteurs geven hiervan in hun voorwoord een sprekende illustratie: "Unlike scholars in America or Britain, who seem to gain at least a modicum of access to the institutions they are studying, would-be students of South African conditions often find that lines of communication and previously accessible documentation are liable to be cut off at any time. In such a society it is sometimes necessary to protect one's sources, so a number of the chapters deliberately do not identify them. Occasionally, where data itself would have revealed the source, it has been excluded. While this exclusion has obvious research implications, it cannot be avoided. The possible effects on the individual whose identity is disclosed cannot be underestimated in a country whose coercive mechanisms are becoming increasingly sophisticated and whose media institutions are reluctant to employ controversial figures". Gelukkig wordt elke publicatie afgesloten met een uitgebreide bibliografie, die het onderzoekswerk voor toekomstige studenten van het Zuidafrikaanse medialandschap aanzienlijk zal vergemakkelijken.

Drs. J. Servaes, KUNijmegen

Gegevens over de auteurs

Drs. M.C. Appel is als hoofd continu media-onderzoek werkzaam bij Inter/View Nederland B.V.

Drs. P. Bakker is verbonden aan de Vakgroep Communicatiewetenschap van de Universiteit van Amsterdam.

Drs. J.F. Faasse is als projectleider continu media-onderzoek werkzaam bij Inter/View Nederland B.V.

Drs. V. Frissen is als A.I.O. verbonden aan de Vakgroep Communicatiewetenschap van de Katholieke Universiteit Nijmegen.

Dr. J. de Ridder is als Universitair Hoofddocent verbonden aan de Vakgroep Communicatiewetenschap van de Universiteit van Amsterdam.

Dr. F. Wester is Universitair Hoofddocent bij de Vakgroep Methoden en Technieken van Onderzoek van de Katholieke Universiteit Nijmegen.

Prof.dr. C.M.J. van Woerkum is als hoogleraar werkzaam bij de Vakgroep Voorlichtingskunde van de Landbouwniversiteit Wageningen.

MASSACCOMMUNICATIE 2, 1990, contents:

CEES VAN WOERKOM

Steering of knowledge systems: where is the wheel? PAGE **99**

JAN DE RIDDER

Searching information in political texts, PAGE **117**

PIET BAKKER

Developments in regional press, PAGE **137**

VALERIE FRISSEN & FRED WESTER

Recent applications of the interpretative research approach in masscommunication research, PAGE **153**

JOHN FAASSE & MARION APPEL

First Time Read Yesterday or recency? PAGE **176**Bookreviews, PAGE **180**

Peter Linde

Video in de voorlichting

Bij de voorlichting, in de edukatieve sfeer en in het onderwijs biedt video vele mogelijkheden.

In dit boek verbindt de auteur theorie en praktijk om zo te komen tot een verantwoorde aanpak van het maken van een videoprogramma. Via een werkplan wordt verduidelijkt hoe programmamakers en hun opdrachtgever een programma kunnen ontwikkelen dat qua vorm en inhoud is afgestemd op de gekozen doelgroep. Kort en helder beschrijft de auteur vervolgens de verschillende fasen die bij het maken van een programma doorlopen worden, namelijk de voorbereidingsfase, de ontwerpfasen, de opname- en de montagefasen. Hij geeft daarbij niet alleen de nodige technische informatie over het maken van een videoprogramma maar wijst ook voortdurend op het functionele aspect; de keuze van de (kommunikatieve) doelstellingen, thema en een aantal terugkoppelingsmomenten, zoals bijvoorbeeld een pretest. Planmatigheid en creativiteit gaan hierbij samen. De vele voorbeelden en de rake illustraties maken dit boek tot een onmisbare steun voor ieder die de mogelijkheden van het medium video optimaal wil gebruiken.

Het boek besluit in de bijlage met een handleiding voor het gebruik van semi-professionele video opname en montage apparatuur voor degenen die het geleerde zelf in de praktijk willen brengen. •

omvang 166 pp.; prijs f 29,50; ISBN 90 6283 730 1

Te verkrijgen bij de boekhandel of rechtstreeks bij de uitgever door overmaking van de prijs + f 2,50 verzendkosten op giro 602060 t.n.v. uitgeverij Coutinho, onder vermelding van het gewenste.

Administratie en druk

Drukkerij-Uitgeverij H. Gianotten bv

Bredaseweg 61 5038 NA Tilburg, tel. 013-425050, giro 1085553

Opgave van nieuwe abonnementen en adreswijzigingen uitsluitend te richten aan dit adres.

Abonnementen

Gewoon abonnement : f 98,75

Abonnement buitenland: f 108,75

Studentenabonnement : f 48,-

Los nummer : f 22,50

Dubbel nummer : f 45,-

VSOM

Bij het lidmaatschap van de „Vereniging voor Studie en Onderzoek van Massacommunicatie” is een abonnement op Massacommunicatie inbegrepen.

Lidmaatschap: f 150,-

Aspirantleden (studenten): f 75,-

Advertenties

prijzen: 1/1 pag. f 300,-; 1/2 pag. f 165,-; drukspiegel 12,9 x 19 cm, korting bij herhaalde plaatsing.

I.S.S.N. 0921-2620